

Министерство образования и науки Российской Федерации
Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова
Научно-исследовательский институт Олонхо
Автономное учреждение Республики Саха (Якутия)
«Театр Олонхо»

Данилов Владимир Дмитриевич

БАТЫЙА БЭРТ БУХАТЫЫР

Якутск
2018

УДК 398.22(=512.157)
ББК 82.3(2=634.1)

Издание осуществлено за счет средств
Автономного учреждения Республики Саха (Якутия)
«Театр Олонхо»

Рецензенты:
д.филол.н. Н.В. Емельянов, д.филол.н. В.В. Илларионов

Самозапись **В.Д. Данилова** (1995 г.).

Подготовка текста, примечания и комментарии:
А.Ф. Корякина, Ю.П. Борисов

Данилов, Владимир Дмитриевич.

БАТЫЙА БЭРТ БУХАТЫЫР / В.Д. Данилов ; [самозапись сказителя В.Д.Данилова; подготовка к печати: А.Ф. Корякина, Ю.П. Борисов]; М-во образования и науки Рос. Федерации, Сев.-Вост. федер. ун-т им. М. К. Аммосова, Науч.-исслед. ин-т Олонхо, Авт. учреждение респ. Саха (Якутия) "Театр олонхо" – Якутск : Издательство Медиа-Холдинг "Якутия", 2018. 168 с. – (Серия «Олонхо современности»).

ISBN 978-5-471-00743-7

Публикуемое олонхо В.Д. Данилова «Батыйа Бэрт Бухатыыр» относится к типу олонхо о защитниках племени ураангхай саха. Основная сюжетная линия – борьба богатыря Батыйа Бэрт с богатырями Нижнего мира. Призванный на помощь Батыйа Бэрт выступает не только защитником своих соплеменников, но и устанавливает дружественные, родственные отношения с эвенкийским богатырем Джолума Джэргэстэй.

Научный аппарат книги содержит подробные сведения о стилистических особенностях современного эпоса олонхо, в комментариях и словаре дается толкование мифологических и эпических персонажей, этнографических реалий, диалектизмов и эвфемизмов.

Книга предназначена для фольклористов, филологов и любителей эпоса олонхо, занимающихся вопросами устного народного творчества.

УДК 398.22(=512.157)
ББК 82.3(2=634.1)

© В.Д. Данилов, 2018
© А.Ф. Корякина, Ю.П. Борисов, составление, 2018
© НИИ Олонхо СВФУ им. М.К. Аммосова, 2018
© АУ РС(Я) «Театр Олонхо», 2018

ОСОБЕННОСТИ В СЮЖЕТНЫХ МОТИВАХ И ОБРАЗНОЙ СИСТЕМЕ ОЛОНХО «БОГАТЫРЬ БАТЫЙА БЭРТ» СОВРЕМЕННОГО СКАЗИТЕЛЯ В.Д. ДАНИЛОВА

Якутское сказительство дошло до наших дней, пройдя века. В народной памяти среди легендарных, выдающихся олонхосутов Якутии сохранилась целая плеяда сказителей из родины олонхо – Сунтарского улуса. Это Я.С. Васильев – Ырдьанг Джаакып, К.Л. Кириллин – Джёёкюю Конон, К. Максимов – Сиедэрэй Силиппиэн, А.П. Амвросьев – Омуруоска, С.А. Зверев – Кыыл Уола и многие другие. Они, хранители и носители эпического знания и эпической памяти, выросли в эпической среде, владели искусством воспроизведения эпоса в традиционных устных формах.

С середины XX в. появилось новое поколение одаренных людей, занимающихся эпическим творчеством, заключенным в жесткие рамки устоявшихся с древних времен законов и канонов, но одновременно обеспечивающим живую жизнь эпоса богатым варьированием. Имена таких олонхосутов современности из Сунтарского улуса, как Е.Г. Евсеев – Сындыыс, И. Алексеев, П.Н. Николаев – Боруохар и др., утвердились как о сказителях, хранителях и носителях эпического творчества. Это были олонхосуты, которые застали живое сказывание легендарных олонхосутов своего региона, названного Землей Олонхо. Благодаря уникальному поэтическому богатству и сказительскому мастерству этих олонхосутов якутский героический эпос возродился, приобрел новое дыхание.

Сегодня на смену этим олонхосутам пришло поколение представителей народа, в основном, занимающихся исполнительским искусством. Однако некоторая часть из них создают новые варианты олонхо. В сказывании современных олонхосутов, наряду с соблюдением эпических канонов, обязательных структурных элементов, отмечается наличие творческого начала, в некоторых случаях - и изменение традиций. Среди таких олонхосутов можно отметить эпическое творчество Данилова Владимира Дмитриевича – Бэһэлэйдээх Болуодья.

Данилов Владимир Дмитриевич родился 10 ноября 1935 г. в местности Хадан Сунтарского улуса. Окончив Сунтарскую среднюю школу, поступил в исто-

рическое отделение историко-филологического факультета Якутского государственного университета, который окончил в 1966 г. и 25 лет проработал в органах милиции.

У Владимира Дмитриевича разносторонние интересы: мастер спорта, многократный чемпион мира по вольной борьбе, самбо и русской борьбе слада; проводил научные исследования якутского фольклора по теме «Однозвучковая вертикальная аллитерация»; исполнитель фольклорных произведений, запевала якутского национального танца осуохай, сказитель, алгысчит (исполнитель обряда благословения).

В роду, по признанию Владимира Дмитриевича, известных олонхосутов не было. Но дед исполнял отрывки из услышанных олонхо. Кроме того, в 5-6-летнем возрасте часто слушал олонхо в сказывании родственника Саввинова Николая, довольно известного олонхосута округи. Как вспоминает Владимир Дмитриевич, в олонхо старика присутствовал образ тунгусского богатыря абаасы Арджамана Джарджамана, антипода богатыря айыы. Маленький Володя про себя думал: «Почему тунгусский богатырь Арджаман такой страшный? Мой отец, хотя и тунгус, не такой же, он – добрый, помогает людям и жалеет их. Как-то несправедливо получается».

Уже в зрелом возрасте слушал сказания выдающихся олонхосутов С. Зверева, Г. Колесова, У. Нохорова, преклонялся перед их талантом, учился у них. Позже, слушая олонхо именитых сказителей В. Каратаева, К. Никифорова, П. Решетникова, оттачивал свое исполнительское мастерство. В середине 80-х г. начал запевать осуохай и исполнять отрывки из олонхо «Нюргун Боотур Стремительный». В 1986 г. стал сказывать собственное олонхо «Батыйа Бэрт бухатыыр». В 1995 г. записал текст олонхо.

Олонхо В.Д. Данилова, по классификации Н.В. Емельянова, относится к олонхо о защитниках Среднего мира – защитниках племени айыы и ураангхай саха. В нем рассказывается о боевых походах богатыря айыы Батыйа Бэрт.

Сюжет, придерживается канонов и традиций, однако имеет особенности. Следуя традиции олонхо виллюйского региона, олонхо начинается с «Уос аһар тойук» – пение-вступление и заканчивается «Кутурук салайар тойук» – пение-завершение.

В олонхо красочно описываются: эпическое время («В дальние незапамятные года, на хребте грозных, гибельных времен...»); сотворение Срединной земли; назначение божеством Аар Юрюнг Кюн (Небесное божество Белое Солнце) защитниками племени айыы, живущими на Срединной земле, Аан Алахчын Хотун (Дух-хозяйка земли) и Иэйэхсит Айыы (Покровительница людей и домашних животных). В олонхо присутствуют мифологические образы Джёсёгёй Айыы (покровитель домашнего скота), Хотой айыы (покровитель птиц), Улуу Суорун Тойон (покровитель воронов), Аан Джаасын (бог грома), Сээркээн Сэсэн (провидец), Билгэ Хаан тойон (предсказатель судеб), Одун хаан, Чынгыс Хаан (повелители рока и судьбы людей), Джылга Хаан тойон (повелитель судьбы людей), Тангха хаан (предсказатель судеб), Баай Байанай (дух-хозяин природы, покровитель охотников). Посреди аласа красуется Аал Луук Мас – священное дерево. Главный герой богатырь Батыйа Бэрт назначен свыше защитником племени айыы и заселен в Срединный мир. Он обладает огромной силой, заядлый охотник. В один прекрасный день к богатырю Батыйа Бэрт прилетает в облике стерха сестра богатыря, шаманка Айыы Чапчылган, и сообщает о том, что у стари-

ка Тюмюк Дархан и госпожи Сайсары хочет отобрать дочь – красавицу Кюннэй Куо без их согласия богатырь абаасы – чудовище Хара Нюкэн. Она благословляет брата и дарит ему нож, подсказывает как их использовать. Богатырь Батыйа Бэрт готовится к боевому походу, зовет коня – неспотыкающегося гнедого жеребца. Богатырь перед отъездом совершает обряд угощения Хатан Тэмиэрийэ – духа огня, Аан Алахчын Хотун – духа – хозяйку Земли, которые в свою очередь благословляют его на дальний путь. По прибытии богатыря айыы к владениям Тюмюк Дархана и госпожи Сайсары богатыря абаасы там не оказалось.

Богатырь Батыйа Бэрт садится посреди поляны и засыпает. Просыпается от грома. Перед богатырем айыы предстает богатырь абаасы Хахайда Хара. Решив обмануть богатыря айыы, он предлагает состязаться. В то время, когда богатырь айыы отошел, чтобы готовиться к состязанию, Хахайда Хара, украв Кюннэй Куо, садится с ней на черное облако и улетает. Богатырь Батыйа Бэрт вдогонку стреляет из лука и попадает в детородный орган абаасы. Раненый орган оборачивается колонком и убегает через дупло пенька в Нижний мир. Богатырь, не сумев пройти через это дупло, решает пуститься в погоню. Его благославляют родители Кюннэй Куо. В страшном Нижнем мире встречается Аартык иччитэ - Дух дороги. Богатырь айыы дарит ему несколько конских волосков, которые тут же становятся жеребцами. Дух дороги съедает их, благодарит богатыря и благословляет его. Батыйа Бэрт едет дальше. Конь предупреждает хозяина о том, что его ждет дочь абаасы и подсказывает, как обмануть ее. Богатырь отпускает коня. Войдя в открытую дверь, он видит похотливую дочь абаасы Кыыс Кускуура, которая захотела выйти за него замуж. Батыйа Бэрт поступает, как ему посоветовал конь: просит Кыыс Кускууру со всеми своими рабами поместиться в серебряной шкатулке, якобы, чтобы он наслаждался её красотой. Когда все абаасы уменьшились до размеров мошкары и поместились в шкатулке, Батыйа Бэрт быстро закрывает шкатулку и бросает в море. После этого освобождает богатырей айыы из племени абаасы. В это время слышится плач Кюннэй Куо. Батыйа Бэрт застаёт богатыря абаасы в его халупе. Традиционными каноническими словами описывается бой богатырей. Богатырь айыы побеждает богатыря абаасы, но не убивает, оставляет в живых. Он возвращает Кюннэй Куо родителям господину Тюмюк Дархан и госпоже Сарсары Хотун. В честь победы организуется праздник. Приехав домой, через какое-то время Батыйа Бэрт впадает в странное состояние, теряет сон. Спрашивает совета у Черного Ворона, тот говорит, что подошло время жениться и советует идти в сторону юга. Там, говорит, живет тунгусский богатырь Джолума Джэргэстэй, женись на его сестре. Батыйа Бэрт идет по указанному пути. Его встречает тунгусский богатырь Джэргэлгэн, вызывает его на состязание. Оба оказываются равными по силе и ловкости. Джолума Джэргэстэй отдает за Батыйа Бэрт сестру Тулукчаану Куо. Находясь во владениях господина Тюмюк Дархан и госпожи Сарсары Хотун, богатырь Джолума Джэргэстэй влюбляется в их дочь Кюннэй Куо. Но тут появляется полуконь-получеловек богатырь Тый Тырылай. Затем - внезапно предстает богатырь абаасы Джам Джаран ужасающей внешности. Оба хотят жениться на красавице Кюннэй Куо. Госпожа Сарсары Хотун, не желая отдать дочь за богатыря абаасы, сообщает о решении отдать дочь за того, кто попадет стрелой из лука в кольцо Кюннэй Куо. Женихи тянут жребий. По жребию первым стреляет Джолума Джэргэлгэн и попадает в цель. Богатырь абаасы впадает в ярость, бросается на Джолума Джэргэлгэна. Начинается сраже-

ние. Богатыри Батыйа Бэрт и Тый Тырылай не смогли остановить разъярённого богатыря абаасы и, в итоге, оба стали помогать Джолума Джэргэлгэну. Одержав победу, кинули богатыря абаасы через яму в Нижний мир Кыыс Кускууре, женщине абаасы. Встретившись, они поженились. Богатыри Батыйа Бэрт, Джолума Джэргэлгэн и Тый Тырылай создают союз Ил Түмэн и клянутся, что будут защищать племя айыы от напастей. Олонхо заканчивается свадьбой богатыря Батыйа Бэрт и Туллукчааны Куо, богатыря Джолума Джэргэлгэн и Кюннэй Куо.

Из анализа сюжета и мотивов олонхо В.Д. Данилова можно заключить, что в нем соблюдены следующие традиционные каноны олонхо:

Традиционным образом описываются эпическое время; сотворение Срединной земли; назначение богатырей айыы защитниками племени айыы. Описываются девять небесных ярусов, на которых живут божества.

Традиционными являются образы богатырей айыы, назначение которых - быть защитниками племени айыы. Их богатырская мощь, неуёмная физическая сила, необычный быт описываются красочным художественным языком. Главная сюжетная линия – отправление богатырей айыы в боевой поход ради спасения девушек айыы от притязаний абаасы, их сражение с богатырями абаасы, победа над ними.

Присутствуют почти все канонические мифические образы. Это образы: Аар Юрюнг Кюн - Небесного божества Белое Солнце, Аан Алахчын Хотуна - духа-хозяйки земли, Иэйэхсит Айыы - покровительницы людей и домашних животных, Хатан Тэмиэрийэ – духа огня, Джёсёгёй Айыы - покровителя домашнего скота, Хотой айыы - покровителя птиц, Улуу Суорун тойона - покровителя воронов, Аан Джаасына - бога грома, Сээркээн Сэсэнэ - провидца, Билгэ Хаан тойона - предсказателя судеб, Одун Хаана, Чынгыс Хаана - повелителей рока и судьбы людей, Джылга Хаан тойона - повелителя судеб людей, Тангха хаана - предсказателя судеб, Баай Байаная - духа-хозяина тайги, покровителя охотников.

Кроме того, данное олонхо имеет ряд особенностей. В архаичных олонхо тунгусский богатырь Арджаман Джарджаман является богатырем абаасы, нападающим на людей айыы. Но в современном олонхо В.О. Каратаева из Вилюйского улуса «Джирибинэ Боотур» отмечается изменение образа тунгусского богатыря Арджаман Джарджамана, который спасает богатыря айыы, нате-рев его тело живой водой. Такая тенденция продолжена в олонхо В.Д. Данилова: в нем тунгусский богатырь Джолума Джэргэстэй является богатырем айыы, более того, в олонхо якутский и тунгусский богатыри устанавливают дружеские и родственные отношения. Одним из особенностей является наличие в олонхо образа богатыря Тый Тырылай, полуконя-получеловека. Веет современностью мотив создания союза Ил Түмэн между богатырями айыы Батыйа Бэрт, Джолума Джэргэлгэн и Тый Тырылай.

Анализ сюжетно-композиционной структуры, мотивов, образной системы олонхо сказителя В.Д. Данилова «Батыйа Бэрт бухатыыр» приводит нас к выводу: присутствие в нем новшеств в мотивах указывает на то, что данное олонхо – олонхо современности. Олонхосут-импровизатор Данилов В.Д. воспроизвел собственное эпическое произведение, отражающее приметы своего времени.

*А.Ф. Корякина, заведующий сектором
«Текстология олонхо» НИИ Олонхо
СВФУ им. М.К. Аммосова, к. пед. н.*

О СТИЛИСТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЯХ ТЕКСТА СОВРЕМЕННОГО ОЛОНХО В.Д. ДАНИЛОВА «БАТЫЙА БЭРТ БУХАТЫЫР»

В публикуемом тексте сохранены диалектные и индивидуальные особенности языка олонхосута, в том числе варианты слов с фонетическими соответствиями (например, хоноһон-ханаһан, көтөрү-көтүрү, күччэтэр-кыччатар, ачас-адьас и др.). Поправки сделаны только в словах с явными грамматическими ошибками и объяснены в примечаниях (например: өриэн-эриэн, оҕоруктаах-оҕуруктаах, тийэнгэ-тингэнэ, хабырҕата-хабарҕата).

Лексическую базу текста олонхо В.Д. Данилова «Батыйа Бэрт бухатыыр» составляют традиционные, общепринятые для данного жанра фольклора обширные группы лексем, представляющие собой: 1) архаизмы-реалии: *сири иһит, албара, боллорук, халаабыс, адаҕа* и др.; 2) эпические топонимы: *Ап-Чарай байҕал, Дьылэй таас буолак, Өлүү чөркөчүөх, Тоҕус хаан аартык, Уот Кудулу байҕал* и др.; 3) диалектизмы: *амырах, харынньы, ачас, хабырҕа, нараҕан, ээй, чалаан, мөөкө, ыалыкы* и др.; 4) эвфемизмы: *сээксэ, тахтай* и др.; 5) русизмы: *хорохоот, ноторууска, тэриэбэ, солонго, чубууктаах хамса* и др.¹ Однако, в некоторых случаях употребляются и современные слова и понятия, например: *Ил Түмэн, биибэ* и др.

Кроме того, в тексте олонхо присутствует массивная эвенкийская лексика, используемая автором для придания стилистической правдоподобности изображаемому в олонхо сюжетным мотивам дружелюбия между якутами и тунгусами (эвенками). Например: *үктээнэ, маанхай / маанкай, сунгаа, муойка, кычыыска, маамыкта, ньооһуу, сээдьэ, амчыкаан, эмчиирэ, Сэбэки тангара* и др. Частое употребление эвенкийской лексики призвано обосновать новую интерпретацию автором образа тунгусского богатыря и, на наш взгляд, как показывает конечный результат, эта цель достигнута. Более того, автор показывает близкое родство якутов и эвенков в результате заключения межплеменных браков.

Одним из значительных элементов якутского олонхо являются устойчивые типические места, которые наблюдаются во всех текстах олонхо и варьируются на поверхностной структуре. Как пишет Е.Н. Кузьмина, употребление тех или иных эпических формул и типических мест напрямую связано с субъективным фактором: насколько сказитель владеет фондом изобразительных средств, знает эпическую традицию и т. д. [Кузьмина 2005, с. 6]. То есть типические места непосредственно демонстрируют знание и понимание сказителем эпической системы, его поэтической структуры. В связи с этим обратимся к типическим местам рассматриваемого текста.

Олонхо начинается с описания эпического времени, выраженного эпической формулой времени:

¹ Подробно о значениях этих лексем см. в приложениях.

Былыргы дьылым
 Былдыаһыктаах мындаатыгар,
 Урукку кэмим
 Охсуһуулаах уорбатыгар,
 Ааспыт үйэлэрим
 Алдьархайдаах арбаастарыгар,
 Кэлэр сылларым
 Кэскиллэрдээх киэлилэригэр...

Далеко за вершинами
 Древних лет захватывающих,
 Давно за хребтами
 Стародавних лет бранных,
 За вершинами
 Минувших лет гибельных,
 На счастливом склоне
 Грядущих лет радостных...

Как видно из примера, в отличие от классических жанров якутского олонхо, как например в текстах Т.В. Захарова, У.Г. Нохсорова, В.О. Каратаева и др., автор ввел дополнительный четвертый член в устойчивую формулу эпического времени, образованную на основе ритмико-синтаксического параллелизма: *Кэлэр сылларым Кэскиллэрдээх киэлилэригэр*, 'На счастливом склоне Грядущих лет радостных', который обозначает будущее время и, тем самым, противопоставит трем предыдущим. В данном конкретном случае наблюдается авторская интерпретация, и так как устойчивая эпическая формула сохранилась без существенных изменений, данный пример можно рассматривать как современная вариация эпической формулы времени. Данная вариация не является отклонением от традиций, так как подобные вариации эпических формул времени встречаются довольно часто. Например, в олонхо Г.Ф. Никулина «Эрис халлаан уола Эр Соботох»:

Былыргы өйүүттэр мыннааларыгар,
 Урукку өйүүттэр уһуктарыгар,
 Аныгы өйүүттэр арбааларыгар,
 Кэнэбэски өйүүттэр кэтэхтэригэр...

На вершине древних веков,
 На хребте стародавних веков,
 На склоне современных веков,
 За затылками будущих веков...

Как видно из примера, олонхосут Г.Ф. Никулин так же, как и В.Д. Данилов, в формулу эпического времени вводит дополнительные члены, обозначающие будущее время: *Аныгы өйүүттэр арбааларыгар, Кэнэбэски өйүүттэр кэтэхтэригэр* 'На склоне современных веков, За затылками будущих веков'. Это убеждает нас в том, что В.Д. Данилов не выходит за рамки варьирования и не отклоняется от традиционного канона эпической формулы времени.

Олонхосут довольно часто пользуется общими для всех олонхо типическими местами. Например, при описании внешности богатыря айыы Батыяа Бэрт:

Хастаабыт тиит курдук харылаах,
 Суллаабыт дүлүг курдук сотолоох,
 Тиити бысталаабыт курдук
 Былларыттыбыт быччыннардаах,
 Сыарбаалаах от курдук
 Сараадыбыт сарыннардаах...

Предплечья словно оголенные лиственницы,
 Голени словно окоренные обрубки бревен,
 Будто обрубленные куски лиственницы
 Мышцы округлые имеет,
 Будто воз с сеной
 Широкие плечи имеет...

Описание богатыря Верхнего мира Тый Тырылай:

Бысталаабыт тиит курдук Былларттаҕас быччынгардаах, Сыарҕалаах от курдук Сараадыбыт сарыннаах, ... Хастаабыт тиит курдук харылардаах, Буордаах сыгынах курдук бууттардаах...	Будто обрубленные куски лиственницы Мышцы округлые имеет, Будто воз с сеной Широкие плечи имеет, ... Предплечья словно оголенные лиственницы, Голени словно корни лиственницы с землей...
--	---

Данные типические места представляют собой сочетание двух самостоятельных ритмико-синтаксических параллелизмов, образующих эпические формулы, о чём свидетельствует их вариация внутри типического места. Как видно, в них содержатся как традиционные ритмико-синтаксические параллели: *Хастаабыт тиит курдук харылаах* 'Предплечья словно оголенные лиственницы' / *Суллаабыт дүлүн курдук сотолоох* 'Голени словно окоренные лиственницы', так и индивидуальные (авторские). Все элементы объединены дословным повторением послелога *курдук* 'словно'. В результате ритмико-синтаксического параллелизма в конце каждого члена аффиксы *-лаах* образуют грамматические рифмы.

Однако, как бы это ни казалось странным, типическое место, подобное вышеприведенным, можно обнаружить при описании богатыря абаасы Дьаам Дьараан:

Суллаабыт тиит курдук сотолоох, Хастаабыт харыйа курдук харылаах, Бизэс былаас бэкэйэр бииллээх, Алта былаас дарайар сарыннаах, Үс былаас үөкэйэр өттүктээх, Сыыр быстыбытын курдук Сылларыттаҕас сирэйдээх, Хаспах хайдыбытын курдук Хаһылыттаҕас харахтаах...	Голени словно окоренные лиственницы, Предплечья словно оголенные еловые стволы, Поясница в пять маховых саженей, Плечи в шесть маховых саженей, Бедрa в три маховые сажени, Словно горный утес С безобразным лицом, Словно трещина ямы С глубокопосаженными глазами...
---	---

В этом примере сочетаются три ритмико-синтаксических параллелизма, из которых первые два традиционно используются при описании внешности богатыря *айыы*. Однако, автор первую из них интерпретировал по-своему – использовал во втором члене первого ритмико-синтаксического параллелизма лексему *харыйа* 'ель', которая по представлениям якутов является деревом злых духов. А эпическую формулу, непосредственно описывающую внешность богатырей *абаасы*, можно обнаружить только в третьем ритмико-синтаксическом параллелизме. Тем самым, здесь олонхосут чуть отходит от традиции, и этот факт можно расценивать как единственное авторское упущение.

Между тем, в остальных типических местах олонхосут варьирует их, при-

держиваясь эпического канона. Например, при описании предназначения богатыря *айыы*:

Аллараа дойду ааттаахтара
Атабаастаары гыналларыттан
Аргыйыахтаах тыалы
Атабынан хам үктүүр,
Үөһээ дойду үтүүлэрэ
Өнгөйөн көрөллөрүттэн
Үргүйүөхтээх тыалы
Үтүлүгүнэн бүөлүү
Астын диэннэр...

Когда сильные Нижнего мира
Решившись обидеть,
Продувающий ветер отправят
Ногами сильно пусть придавливают,
Когда могучие Верхнего мира
Заглядывая сверху
Сквозняковый ветер спустят
Рукавицами пусть затыкает
Сказав...

В этом примере общее для всех олонхо типическое место образовано на основе двучленного ритмико-синтаксического параллелизма. При этом, в нем наблюдается незначительная асимметрия второго члена, которая исходит из несоответствия сказуемых двух членов: *үктүүр* 'продавливают' / *астын* 'пусть толкает'. Это несоответствие явилось результатом дополнительной информации в виде комментария олонхосута: *диэннэр* 'сказав'. Здесь правильно было бы использовать параллельные по форме сказуемые, типа: *үктүүр* 'продавливают' / *анньар* 'толкает'.

Рассмотрим эпическую формулу, описывающую красоту прекрасной девы *айыы*:

Тангас бүтэй
Этэ көстөр,
Эт бүтэй
Мүһэтэ көстөр,
Мүһэ бүтэй
Силиитэ көстө дьалкыйар.

Сквозь одежду
Тело видно,
Сквозь тело
Кости с мясом виднеются,
Сквозь костей с мясом
Костный мозг расплескивается.

Здесь олонхосут, придерживаясь традиционной формулы, варьирует ее. Если сравнить данную формулу с ее аналогами в других текстах олонхо, то можно обнаружить, что вариации подвергся компонент, выраженный лексемой *унуох* 'кость', которая здесь заменена лексемой *мүһэ* 'кость с мясом'.

Далее рассмотрим эпическую формулу, описывающую характер отрицательного персонажа – богатыря абаасы Хахайда Хара:

Абыс уон абыс
Аһар былът албаастаах,
Тобус уон тобус
Куотар [былът кубулбаттаах...

Словно проходящие восемьдесят восемь
облаков Хитрости имеет,
Словно пролетающие девяносто девять
облаков Уловки имеет...

Здесь представлена эпическая формула на основе двучленного ритмико-синтаксического параллелизма, во втором члене которого наблюдается опущение компонента выраженного лексемой *былът* 'былът'. Данное изменение структуры параллелизма не является критической и представляет собой результат устного характера исполняемого фольклорного произведения. Приведем еще один интересный пример:

Эт киһи элэйэр,
Сындааһын киһи сылайар күнүгэр,...

Когда имеющий тело человек исхудает,
Выносливый человек утомится
день настанет,...

В данной эпической формуле, описывающей усталость, сказитель весьма успешно варьирует на свой лад общеизвестную эпическую формулу: *сыа киһи сылайар, эт киһи элэйэр* 'Жирный человек устаёт, жилистый человек изнашивается'. При этом, автором учтены также аллитерационные составляющие, а именно горизонтальная аллитерация начальных звуков.

Автор также успешно варьирует эпическую формулу богатырь в гневе:

Харабыттан
Хатат уотун курдук чабылыннаата,
Сирэйиттэн
Сирээ уотун курдук сирдиргээтэ,

Из глаз
Посыпались искры будто от огнивы,
С лица
Растрескались искры будто от серы,

Здесь эпическая формула представлена двучленным ритмико-синтаксическим параллелизмом, где дословное повторение словосочетания: *уотун курдук* 'словно искры' объединяет члены параллелизма.

Кроме общих эпических формул и типических мест в олонхо В.Д. Данилова можно обнаружить идиостилистические устойчивые конструкции. Например, описание богатырской езды:

Түүннэри айаннаан
Түгкүлүт да түгкүлүт,
Сарсыардалары баран
Сахсалыт да сахсалыт,
Күнүстэри көтүтэн
Күгкүлүт да күгкүлүт,
Киэһэлэри айаннаан
Кэгсэлит да кэгсэлит.

Ночи на пролет
Едет да едет,
Каждое утро без перерыва
Скачет да скачет,
Днями на пролет
Гарцует да гарцует,
Каждый вечер без остановки
Мчитя да мчитя.

В данной эпической формуле, выраженной четырехчленным ритмико-синтаксическим параллелизмом, проявляются импровизационные способности олонхосута. В нем наблюдается как вертикальные, так и горизонтальные аллитерации, обозначающие границы каждого члена, которые сочетаются друг с другом очень органично.

Несомненным достоинством рассматриваемого олонхо является частое употребление вертикальной аллитерации, которое в некоторых частях текста достигает внушительных размеров. Например:

Кыаһаан турбут хараһаны
Көмүс чабаан күнүм
Көтөрү көтөн тахсыыта,

Көмүс сардангата
 Күөбэ маңан халлааммар
 Кустук араас өгүнэн
 Кууһан оонньуу туруута,
 Кылбайан көстөр сабажым
 Кырасыабай кыыс оҕо
 Кыбыстыбыт кэрэ ньуурунуу
 Кытаран-тэтэрэн көстүүтэ ...

В данном примере аллитерированы 36 поэтических строк, начинающихся на “К”. На наш взгляд, подобные отрывки подтверждают импровизационные способности и талант В.Д. Данилова как именитого запевалы осуохай и обогащают красочность текста.

В тексте можно обнаружить частую инверсию строк, которая характерна для устного характера воспроизводимого олонхо. Например:

Батыйа Бэрт бухатыыр
 Кэлэн турабын
 Кэпсэтэ, сэхэргэхэ, билсэ. –
 диэн баран,...

Батыйа Бэрт богатырь
 Прибыл к тебе
 Разговаривать, поговорить,
 знакомиться – сказав,...

Здесь инверсии подвергся порядок слов в предложении, где деепричастия использованы после сказуемого: *кэпсэтэ* ‘разговаривать’, *сэхэргэхэ* ‘поговорить’, *билсэ* ‘знакомится’ - как правило, в литературных текстах они находятся перед сказуемым. Приведем еще один пример инверсии:

Абааһы уолун хайдыбытын
 Алдьаммыт сириҥ аҕаһа
 Ап-Чарай удаҕан абырахтаан,
 Эмтээн-томтоон кэбиһээр,
 Көтүтэн илдьэнгин! – диэн ...

Зияющие раны
 Сына абаасы
 Старшая сестра шаманка Ап-Чарай
 Зашив, вылечи
 Легко потащив с собой! – сказав ...

Как видно из отрывка, здесь тоже наблюдается инверсия строк, так как определяющее: *көтүтэн илдьэнгин* ‘легко потащив с собой’ находится после составного сказуемого: *эмтээн-томтоон кэбиһээр* ‘вылечи’. Следует отметить, что инверсия строк никоим образом не умаляет ценность текста, а наоборот демонстрирует устную природу его воспроизведения.

Одним из особенностей данного текста является то, что олонхосут ведет повествование от своего имени и иногда обращается непосредственно к слушателям:

Ойох-эр буоланнар
 Олорбуттарын туһунан
 Олонголоон эппэппин,
 Олонхобут аһара уһууһу.

О том как жили
 Став мужем и женой
 Воспевать не стану
 А то наше олонхо будет чрезмерно длинным

Здесь автор, обращаясь к своим слушателям, говорит, что отказывается описывать то, как поженились и жили девка-абаасы Кускуурай Кыыс и богатырь *абаасы* Дьаам Дьараан. Сказитель ссылается на продолжительность отмеченного эпизода.

Таким образом, на основе вышеизложенного можно установить, что публикуемый текст олонхо является целостным, основанным на канонах эпической традиции произведением – современным образцом якутского героического эпоса олонхо, построенным по традиционной схеме, свойственной якутскому эпосу. В нем органично сочетаются основные поэтические приемы и соблюдены стилистические особенности, свойственные якутскому олонхо. Сказитель, варьируя в рамках традиции, умело использует как устойчивые эпические формулы и типические места, так и собственно-авторские. Что является свидетельством того, что В.Д. Данилов в совершенстве владеет искусством сказительства и навыками импровизации.

*Ю.П. Борисов, заведующий сектором
«Эпическое наследие и современность»
НИИ Олонхо СВФУ им. М.К. Аммосова.*

УОС АҢАР ТОЙУК

Тойон сэргэ илин өттүгэр кулуһун оттон баран, үрүң сылгы сиэлинэн аал уот иччитин аях тутан аһатан баран, субу курдук тойук туойабын:

Дьээ, бую!
Аал уотум иччитэ,
Алаһа дьиэм иччитэ,
Тэлгэһэм иччитэ,
Тойон сэргэм иччитэ,
От-мас иччилэрэ,
Бары иччилэр –
Билэр-билбэт иччилэрим,
Бары айыылар –
Бары үрдүк айыылар,
Аһаан! Асхарыйын!
Үөрүң-көтүң!!!
Мин оонньоон
Олонголоон эрэбин,
Үс дойдуну
Эңсэн этэн барарбар
Сэттээх тыллар
Сизэтиһэн бардахтарына
Болҕомтоҕо ылымаарын,
Оонньоон олонхолуубун!
Аптаах тыллар
Аттарыллан аастахтарына
Анааран сэргээмэн,
Иччилээх тыллар
Иитиллэн иһиллэн кэллэхтэринэ
Истэ сатааман!
Оонньоон олонголоон эрэбин диэн
Уруй-туску туойабын!
Уруй! Уруй! Уруй!!!

**«БҮДҮРҮЙЭРИ БИЛБЭТЭХ БОРОНГ ТУРАҢАС АГТААХ
БАТЫЙА БЭРТ БУХАТЫР»**

Былыргы дылым
Былдыаһыктаах мындаатыгар,
Урукку кэмим
Охсуһуулаах уорҕатыгар,
Ааспыт үйэлэрим
Алдырхайдаах арҕастарыгар,
Кэлэр сылларым
Кэскиллэрдээх киэлилэригэр,
Биир саха
Биллэ илигинэ,
Икки ураанхай
Ииччилэниэн² иннигэр,
Үс саха
Үөскүү илигинэ,
Түөрт саха
Төрүөн иннинэ,
Биэс саха
Биһиктэниэн иннигэр,
Алта ураанхай
Айгырыан иннинэ,
Сэттэ саха
Силигирии илигинэ,
Аҕыс ураанхай
Аатырыан иннинэ,
Тоҕус саха
Тоҕуоруйа илигинэ,
Уон саха
Олохсуйуон иннинэ
Оройго охсон,
Оһоҕоһун субуйан,
Орулаппытынан ортотуттан
Уобалыы турар
Ойор күннээх,
Охтор мастаах,
Устан баранар уулаах,
Охсуһуулаах-этиһиилээх
Орто торуой дойдум
Олохсуйбутун туһунан
Олонхолообута буолан
Ордоотоон сангаран,
Оллоонноон олорон аастахха,
Атабыттан ылан
Арҕаһыттан саралаан,
Агдатыттан тутан

² Лит.: иитиллиэн

Ангаабыллаан баран,
 Айаатаатар дағаны
 Айағын атан,
 Антах диэки анһан
 Атааран кэбиһэр
 Аламай манган күннээх,
 Айгыр-силик айылжалаах,
 Атааннаах-мөнгүөннээх
 Аан ийэ дойдум
 Айыллыбытын туһунан
 Аргынньахтаан олорон,
 Агдабыттан таһааран
 Алтан чуораан курдук
 Айахпынан айдааран
 Ахтан-санаан
 Ааһар эбит буоллаха:
 Ағыс хаттыгастаах
 Аламай манган халлааным
 Аан бастаан айыллытыгар
 Арылхай харахтаах
 Анды куһум сымыытын
 Араһаһын сағаттан
 Тэнийэн-тарһанан
 Тараадыһан үөскүүрүгэр,
 Томтойо туоларыгар
 Тулланһыа дуо диэн
 Тоғус сарбынньахтаах
 Толомон көмүс күнүнэн
 Туомтуу баайан
 Тулалыы көнтөстөөбүттэр;
 Ыраатан хаалыа диэннэр
 Ыраас-сырдык ыйынан
 Ыраахтан тэһииннээн
 Ыбылы ыларбыттар;
 Холборунһуо дуу диэн
 Хойуу сулуһунан
 Хойутаабат³ гына
 Хам туттарбыттар;
 Үргэһниэ диэннэр
 Үргэл сулуһунан
 Үрүттээн кээспиттэр;
 Аппанһыа диэннэр
 Арангас сулуһу ағалан
 Арыаллатан кэбиспиттэр;
 Ойуоккалыа дуу диэннэр
 Уоттаах Чолбонунан

³ Хойутаабат – в значении: чтобы не сползалося, не сваливалось.

Оройдоон онгорбуттар.
Тоѳус томторѳолоох
Тойон халлаан
Тоѳуоруйан үөскээбитигэр
Сир эбэ хотун
Симэхтээх-оһуордаах
Сири иһит⁴
Сиксигин саѳаттан
Ситэн-сириэдийэн,
Тэтэркэй төбөлөөх
Тэллэй саѳаттан
Тэрээдийэ тэнийэн,
Томтойо туолан,
Сайдан үөскээбитигэр
Тулланһыа дуу диэн
Соѳуруу өттүнэн
Туртаат⁵ таас хайанан
Тутгартаан кээспиттэр;
Айгырыа дуу диэннэр
Арѳаа диэки өттүн
Адаар таас хайалыранан
Арѳаастаан субуруппуттар;
Холборунһуо дуу диэннэр
Хоту диэки өттүн
Хайыр таас хайаларынан
Хаппахтаан кээспиттэр;
Иһнэнһиэ диэннэр
Илин диэки энгэерин
Имэнһнээх байѳал иилээбиттэр.
Орто дойдубут
Хара муора хаймыылаах,
Күөх байѳал күрүөлээх,
Түллэр муора түгэхтээх,
Сымара таас сыттыктаах,
Өһ буор үрүттээх,
Араѳас кырыс ардайдаах,
Кыһыл кумах кытыылаах,
Кэнчээри от кыбытыылаах,
Сирэм күөх сибэккилээх
Аан ийэ дойдубар
Аан Алахчын Хотун⁶ диэн
Иччилээх эбиппит.
Арѳаһыттан тэһииннээх,
Аһыныгас санаалаах,

⁴Рук.: *сир иһит*

⁵Лит.: *туруук*

⁶Рук.: *Аан Алагахчын Хотун*

Амарах майгылаах,
 Алтынарга аналлаах
 Атыгырас сүрэхтээх
 Айыы күн аймаҕар
 Аар Үрүн Күн таңара
 Анаан-минээн
 Араҕаччылаатын диэн
 Айан түһэрбитэ үһү.

Атааннаах-мөҥүөһөннээх

Орто дойдубар
 Кэмэ суох элбэх
 Киһи-сүөһү,
 Хамсыыр-харамай,
 Сибэкки чэчирдэнэн
 Айылан үөскээн
 Олороллоро үһү.

Итир былыт истээх,
 Хаардаах былыт хаймыылаах,
 Уулаах былыт уунньалаах,
 Сааллар чабылҕан кымньыылаах,
 Сүүлэр этин дапсыырдаах,
 Дьайҕа былыт дьайыҥнаах,
 Тоҕус томторҕолоох толоромноох
 Тойон халлааным
 Аан бастакы
 Аналлаах аартыгын хаттыгаһыгар –
 Айыы күн аймаҕын
 Аналларынан көрөн
 Анаан холботолуур,
 Алгыһын тиэрдэн
 Араҕаччылыы сылдьар
 Айыыһыттаах эбиппит.

Иккис халлаанга –
 Көмүскэстиир санаалаах,
 Көхсүтүттэн көнтөстөөх,
 Иэйэхсит⁷ Айыы
 Күн айыы аймаҕын
 Кэнчээри ыччатын
 Кэскилин түстүүр
 Кэрэ аналлаах эбит.

Үһүс халлаанга –
 Сыһыы, алаас сирдэргэ
 Сыыдам атахтаахтары,
 Сыспай сиэллээхтэри,
 Саалыыр үрүн өҥнөөхтөрү,
 Сылгылар барахсаттары

⁷ Рук.: Иэйиэхсит

Сыымайдатар, сырыһыннарар
Дьиримниир дьирбиилээх,
Дьэргэлгэннээх салгыннаах,
Дьэрэкээннээх халлаанга,
Дьоллоох түһүлгэтигэр
Дьаһаллаах бэрдэ,
Дьоһуннаах улуута
Дьөһөгөй Айыыта
Олорор дэһэллэр.

Төрдүс халлаанга –
Билии-көрүү төрдө
Өрүөллээх өксөкү
Хотой Айыыта
Хонуктаабыт дииллэр.

Бэһис халлаанга –
Улаханлык сангарбаппын,
Кистээн кэпсээтэххэ
Хара суор көтөр
Хайһаллаах оҕолоох,
Тоҕус ойуун
Төрдө буолбут,
Ойу[у]мсуйар эрэ барыта
Охто сытан
Оройун, сүүһүн лобуйан
Олус ааттаһар
Уордаах таңгаралара
Улуу Суорун Тойон
Олорор үһү.

Аламай маңан халлааным
Алтыс арангатыгар –
Ардахтаах этинги,
Аан туманнаах хаары
Айгыр-силик айылҕалаах
Аан ийэ дойдубар
Айыы күн аймахтарыгар
Анаан аҕалар
Ардах, этинг таңгарата
Аан Дьааһын
Ананан дьаһайар дэһэллэр.

Сындалҕаннаах сырыылаах
Сэттис халлаанга –
Саха ураанхай
Сайдар кэскилин,
Саргытын сатаан салайсар
Сээркээн Сэһэн оҕонньор,
Буолуохтаабын билгэлиир
Билгэ Хаан Тойон,
Таңхатын таабырынын

Таба таайар аналлаах
Танха Хаан Тойон
Олороллоро эбитэ үһү.

Ахсыс халлааммар –
Алтан көмүс күннээх
Айыы күн аймаҕын
Аламаас тааска
Аҕалан суруйбут
Архыыбаларын бэрийэр
Аар кырдыаҕастар:
Одун Хаан оҕонньор,
Чынгыс Хаан кырдыаҕас,
Дьылҕа Хаан Тойон
Олороллор үһү.

Тоҕус томторҕолоох
Толомон күөх халлааным
Үрүт өттүгэр –
Үгүс киһи аймах
Үрдүкү үңсэр суута,
Үңэр таңарата,
Үрүн тыыннаах,
Үүт-таас үктэллээх,
Үүс таңастаах,
Ыраас халлаан ыырдаах,
Күөх халлаан күүлэйдиир сирдээх,
Чэлгиэн халлаан тэлгэһэлээх,
Дьолуо халлаан толоонноох,
Араҕас халлаан алаастаах
Үрүн Аар Тойон
Күн оҕонньор
Үңэр үрдүк таңаралаах
Аламай манган куйаарым
Айыллан-үөскээн,
Аатыран-аарыгыран,
Алгыстаан-айхаллаан турар эбит.

Айыы күн аймахтара
Аар Үрүн Күн таңараттан
Ананан айдарылланнар,
Атааннаах-мөңгүөннээх
Аан дойду иччитэ
Аан Алахчын Хотун
Анаан-минээн арангаччылааннар,
Аартыгы арийан,
Айыыһыттаах Иэйэхсит[и]
Ахсаабат эдэр көлүөнэлэри
Айыы күн аймахтарыгар
Атаартыгы турарга
Аналлаабыта эбитэ үһү.

Алаас иһигэр
Арыы чаран аттыгар,
Арыы-сүөгэй далбардаах
Аал Луук Мас арҕаатыгар,
Аарыма моҕол далла ураһалар
Арҕаа диэки өттүлэригэр
Аар Тойон сэргэни
Араас кэрэ сибэккилэрдээх
Арыттаах дьаассын кырыһы
Арыйан, хаһан бараннар
Аар Тойон сэргэни
Анньан туруорбуттарын
Анааран-одуулаан көрдүм.

Аар Тойон сэргэм,
Ат баһа анньыллыбыт,
Аһаахтыйыа дуу диэннэр
Араҕастыыра өҥнөөх,
Ахтаахтыыра амтаннаах
Арыылары аҕаланнар
Аҕаан-сотон кээспиттэр.
Аар Тойон сэргэм
Алталыыра аргыстаах,
Аҕыстыыра атастаах,
Араас ситии саламалаах,
Арҕас кырдал үрдүгэр
Араҕас-күөх сибэккилэр
Арыаллаһан үүммүттэр,
Арчыламмыт курдуктар.

Аар Тойон сэргэ
Аттыгар аччайан тураммын
Алаас иһин-таһын
Анаан-минээн
Анааран-одуулаан көрдүм:
Илин диэки өттүгэр –
Эриэн ынах тириитэ этэрбэстээх,
Этирик түөстээх,
Өрүүлээх баттахтаах
Өмүрэх эмээхситтэр
Өттүк баттанан баран, өмүрэн,
Үөгүлэһэ туралларың курдук
Үөт мастар
Үүнэн тураллар эбит.

Үөттөр үрдүлэринэн
Өңөйөн көрбүтүм –
Тор курдук бытыктаах
Ойоҕумсах баай дьоннор
Тоҕуоруһан тураннар
«Көссүүлэрин» туһунан

Кэпсэтэ туралларын курдук
 Тиит мастар бөфө
 Тоѳуоруна үүммүттэр.
 Хоту диэки хайыспытым –
 Хотун баай дьахталлар
 Хоноһон⁸ тураннар
 «Тапталлаахтара» хайдах
 Сыллаабытын-уураабытын,
 Имэрийбитин-томоруйбутун уонна
 Хайдах дабайбытын туһунан
 Кэпсэтэн, аһара астынан
 Далбаатана туралларын курдук
 Хатыг мастар
 Хороһон тураннар
 Тыалга лабаалара
 Үөһэ-аллара диэки
 Намылыннаһа турдулар.
 Хатыгнар үрдүлэринэн
 Харах ыларынан
 Хантайан көрбүтүм –
 Сүүлэ киирбит лөкөйдөр
 Сүүрэн тамайан
 Эрэллэрин курдук
 Сыгынах мастар
 Сыталлара көһүннэ.
 Олор тастарыгар
 Ынғыырын өрөбөлөммүт
 Хара атыыр сылгы
 Хангарайын тыаһа
 «Хор-хор» тыаһаан
 Мөнгө турарын курдук
 Хара сыгынах
 Харааран көстөр.
 Соѳуруу диэки
 Сорунан-кыһанан көрбүтүм –
 Эдэр кэрэ кыргыттар
 Аһара киэргэнэн бараннар
 Уолан дьонно
 Олорор сирдэригэр бараары
 Үөрүүлэриттэн өрө ыстангалаан
 Эккирэнэ туралларын курдук
 Эдэр хахыйахтар
 Үүнэн, үтэн тураллар,
 Тыалга лабаалара
 Эккирии турдулар.
 Онтон анараа өттүн

⁸ Лит.: ханаһан

Одуулаан турбутум –
Дьэрэкээн ойуулаах
Кэрэ тангастаах
Тонгус оҕолоро
Таба табалаан,
Таба үөрүн
Тоҕу үүрэн,
Үөрэн-көтөн,
Эрэллэрин курдук
Ыарҕа айаан
Нэлэнийэн көһүннэ.

Кэннибин хайыһан
Арҕаа диэки
Анааран көрбүтүм –
Сэнэх соҕус көрүгнээх,
Сэмэй майгылаах
Удаҕан дьахтар
Бытырыыһа илибирээн,
Кыаһаана кыгкынаан,
Чуораана чугдааран,
Дүнгүрэ лүгкүнээн
Кыыран илгистэн
Эрэрин курдук
Тэтинг мастар сэбирдэхтэрэ
Тыалга араастаан
Тэлибирэһэ турдулар.

Тула өттүн
Тургутардыы көрөн баран,
Моҕол ураһа
Илин өттүгэр кэлэн
Аанын сэгэтэн көрбүтүм –
Суол ааныгар
Суодайан турар киһи
Суор саҕа буолла,
Биллэриkkэ олорор киһи
Бочугурас саҕа буолан
Богдоллон көһүннэ,
Уһа диэки олорбут киһи
Улар саҕа буолла,
Хаһас диэки хааман
Ханталдьыйбыт киһи
Хабды саҕа буолан
Харааран көһүннэ.

Манньык ураһа иһигэр
Ким олорор диэн
Өйдөөн дьүүллээн көрдөххө –
Хастаабыт тиит курдук харылаах,
Суллаабыт дүлүг курдук сотолоох,

Тиити бысталаабыт курдук
 Былларыттыбыт быччыннардаах,
 Сыарҕалаах от курдук
 Сараадыйбыт сарыннардаах,
 Куударалаах хара баттахтаах,
 Сырдык-ыраас ньуурдаах,
 Саһыл сээксэлээх⁹,
 Уоттаах чолбон харахтардаах
 Саха ураанхай киһитэ,
 Тоҕус томторҕолоох
 Тойон халлаан анныгар
 Тура тэбинэн төрөөбүт
 Бүдүрүйэри билбэтэх
 Борон тураҕас аттаах
 Батыйа Бэрт бухатыыр диэн эбит.

Бу бухатыыр анала
 Күн айыы аймаҕар
 Халын хахха,
 Суон дурда
 Буолуохтаах эбит,
 Күн сирин дьонун
 Аллараа дойду ааттаахтара
 Атаҕастаары гыналларыттан
 Аргыйыахтаах тыалы
 Атаҕынан хам үктүү,
 Үөһээ дойду үтүөлэрэ
 Өнгөйөн көрөллөрүттэн
 Үргүйүөхтээх тыалы
 Үтүлүгүнэн бүөлүү
 Астын диэннэр
 Ийэхсиккэ этиттэрэн,
 Айыыһыкка алгыстатан
 Орто дойдуга
 Олохтообуттара эбитэ үһү.

Ол курдук олорон
 Баай Байанайдаах
 Эргэнэ хара тыатыгар
 Эһэни энгээриттэн,
 Тайаҕы таныытыттан,
 Табаны такымыттан,
 Бөрөнү бүтэйдээн ылар,
 Саһылы сырсан ситэр,
 Үрдүнэн үрүг чыычааҕы
 Сүгүн көтүппэт,
 Аллараннан кутуйаҕы аһарбат

⁹ Сээксэ – эвфем. кровь

Кырағы булчут эбит.

Ол курдук өр дуу, өтөр дуу
Олорбутун кэннэ,
Кыаһаан турбут харанганы
Көмүс чабаан күнүм
Көтөрү¹⁰ көтөн тахсыыта,
Көмүс сардангата
Күөбэ маңан халлааммар
Кустук араас өгүнэн
Кууһан оонһуу туруута,
Кылбайан көстөр сабағым
Кырасыабай кыыс оҕо
Кыбыстыбыт кэрэ ньуурунуу
Кытаран-тэтэрэн көстүүтэ,
Кыһыл көмүс сардангалар
Кэнчээрилиир оттордоох
Кырдалларым үрдүгэр
Кэри кэрэ тыаларга,
Күөх хампа чарангарга,
Килэккэйдир ньуурдардаах
Көлүкэчээн күөллэргэ
Курулаччы кутуута
Кырай маңан халлаантан
Кылыһахтыыр куластаах,
Кынгынастыыр ырыалаах,
Кырыылаахый тумустаах,
Күрүөлээх харахтаах,
Күөкэйбит моонһуулаах,
Кылбаа маңан түүлээх,
Кырийы көмүс кынаатыгар
Кыырпах хара түүлэрдээх,
Кылгас куорсун кутуруктаах,
Кыһыллыыра атахтаах,
Кыталыга көтөрүм
Кырыя көтөн кэлэн
Кынгыначчы ыллаата,
Кырдал сирэм хонууга
Кынтас гына олороот,
Үңкүрүс-күөһэлис гынаат,
Айыы Чапчылҕан удаҕан
Буолан хаалла уонна
Бүдүрүйэри билбэтэх
Борон тураҕас аттаах
Батыя Бэрт бухатыырга
Сүгүрүс гынан баран,
Субу курдук диэн

¹⁰ Лит.: Көтүрү

Тойук туойан
 Түөһэ мэтэйэ,
 Эмиийэ тэрэйэ,
 Уоһа чорбойо,
 Турбута эбитэ үһү:
 – Дьээ-дуу,
 Бүдүрүйэри билбэтэх
 Борон тураҕас аттаах
 Батыйа Бэрт бухатыыр!
 Бу мин, эдьи[и]йин
 Үрүн Чапчылҕан удаҕан
 Көтөн кэлэн турабын.
 Көмүскэстиир санаалаах,
 Көхсүтгэн көнтөстөөх,
 Күн айыы аймаҕын
 Көмүскүү барар
 Кэминг кэлэн эрэр!
 Аллараа дойду
 Алдьархайдаах абааһыта,
 Үөдэн түгэбэ дойдулаах
 Үс Күлэр Хара Нүкэн бухатыыр
 Аатын ааттаан
 Аллараа дойду
 Аартыгын ааһаргар,
 Ап-чарай быатын быһаргар,
 Өлөр-быстар күнгүр
 Өрөһүлтэ гынаргар
 Кудай Бахсы ууһа
 Уһааран, таптаһан онгорбут,
 Өлүү уутугар хатарыллыбыт
 Илбистээх-имэнгнээх
 Сытыы кылыс быһыччаны
 Эйиэхэ бэлэхтиибин!
 Этэрбэһинг оһун иһигэр
 Кугас кунан
 Кутуруга кыыннаан баран,
 Укта сылдыар буолаар.
 Уодаһыннаах киирсиигэ
 Бүдүрүйбүтэ буолан
 Туруйалаан ылаат,
 Сытыы кылыс быһыччаны
 Этэрбэһинг айағыттан
 Сулбу тардан ыл[л]аргын
 Өстөөбүңг көрдөбүңг
 Хамсаны ылан, тутан
 Турар курдук көрүөбүңг,
 Куотуо, аһарыа суоҕа,
 Тумугун үөһээ өттүнэн

Дьөлү анньан барангың
Түөһүн тылыгар диэри
Тэли тардан кэбиһээр, – диэн баран,
Сытыы кылыһы
Угунан уунан биэрдэ.
«Быралыйар бырастыы!» – диэт,
Үңкүрүс-күөһэлис гынаат,
Кыталык көтөр буолан
Күөх маңан халлаанга
Кыгкыначчы ыллыы-ыллыы
Кырыяа көтөн бара турда.
 Биһиги киһибит,
Сытыы кылыс быһыччаны
Кугас кунан кутуруга
Кыыннаан баран,
Этэрбэһин айаҕар
Уга диэки уктан кэбистэ.
 Ол кэнниттэн, кини киһи
Этэ-хаана сылыйан
Сүһүөхтэрин тыаһа
Таба энээнин курдук
Тачыгыраһа түстүлэр;
Ингиirin тыаһа
Ох саа кирсин
Тыаһын курдук кирдиргээтэ;
Харытын көрүнэ-көрүнэ
Хабырынан ылла,
Быччыңын күүрдэ-күүрдэ
Быыппастан турда.
Сүүрэр-көтөр сыһытыгар
Сүүрэн киирдэ,
Күөх ача оттоох кырдалга
Кылыһан кылбаннатта,
Буурдаан бурҕаннатта,
Куобахтаан кунуйда,
Баай суон тииттэри
Хаппыт бэс мутугун
Тоһуталыыр курдук
Булгурута тутта, тоһуталаата,
Бухатыыр таңаһын таңнан
Куйабын кэтэн баран,
Өргөстөөх үнүүтүнэн
Өтөрүтэ түһүтэлээтэ,
Батыйатын ылан
Батарыта охсуолаата,
Сүүс бууттаах алтан
Сүллүгэһин ыла-ыла,
Үөһэ быраҕа-быраҕа

Хаба оонньоото.

Үс тонг күөс устата
 Оонньоон-көрүлээн баран,
 Тангаһын-сабын устан
 Сынньана сытта,
 Устунан утуйан,
 Муннун тыаһа
 Муустаах үрэххэ,
 Таныытын тыаһа
 Таастаах үрүйэбэ
 Буолан утуйа сытта.
 Төһө өр утуйбутун билбэтэ,
 Уһуктан кэлбитэ –
 Аламай маган күнэ
 Арҕаалаан эрэр эбит.
 Аһара хабаҕырбыт
 Таһырдыа сүүрэн тахсан
 Сарыы сыалыйатын иһиттэн
 Сэлтиэхэлээх туйахтаах,
 Сэбэрэлээх түүлээх,
 Сэттэ саастаах
 Соноҕос атыыр сылгы
 Сототун суонун саҕа
 Сыччыырын ороон,
 Сулбу ойутан таһааран,
 Туран хаалан
 Өрө көрө сылдыарын
 Бокуойа суох
 Кэтэҕиттэн умса баттаан,
 Хабырҕатын хам тутан,
 Соҕуруу хайыһан туран,
 Сирдьигинэччи ииктии
 Туран иһиттэҕинэ,
 Сыһыы унуор өттүгэр
 Сытыы анньыы тыаһын курдук
 Сыбыгыратан
 Сыыдам ат туйағын тыаһа
 Табыгырайан иһилиннэ.
 Өр-өтөр буолбата
 Таабылаах тый аттаах,
 Тарбыях тириитэ таҕастаах,
 Хорохоот¹¹ уол оҕо
 Бөтөрөнүнэн ойутан кэлэн,
 Атыттан түһэн
 Сүгүрүс гынан баран,

¹¹ Хорохоот – русск. скороход; курьер, рассылный, нарочный.

Тойук туойан
Уоһа чорбоннуу турда:
– Аһуулаатаан!
Бүдүрүйэри билбэтэх
Борон тураҕас аттаах
Батыя Бэрт бухатыыр,
Улахан убайыкам!
Тустуур ини бэйэҕэр,
Үстүүр ини күлүккэр
Бокулуончай буолуохтун,
Дорообото туттаахтаа!
Тустуур соҕуруу диэки
Олохсуйан үөскээбит
Түмүк Дархан оҕонньор,
Сайсары Хотун эмээхсин
Күнгэ көрбүт күөрэгэйдэрэ,
Тапталлаахый далбарайдара,
Сыһыы унуоргутуттан
Сырдаан көстөр
Сирэйдээх сырдыга,
Көрүнгнээх кэрэтэ
Күннэй Куо кыыстарыгар
Үөдэн түгэҕэ дойдулаах
Хара Нүкэн диэн
Абааһы алдьархайдаах бухатыыра
Күүс өттүнэн
Күтүөт буола кэлэр үһү!
Онно баран халын хаһа,
Суон дурда буолуон үһү!
Бара оҕус – быыһаан абыраа,
Кэлэ оҕус – кэтэһэбит, курдукчай! – диэн баран,
Таабылаах тыйыгар
Тэп курдук олорон,
Ахтыр-ахтыр хаамтарда,
Айгыр-айгыр айаннатан
Айаҕа хайдарынан
Оһуокайдаан доргутта,
Талыгыр-тилигир айанната турда.
Итини истээт
Биһиги киһибит
Күүстээх санаата
Күөмэйигэр көбүөхтээтэ,
Уохтаах санаата
Уолугар оргуйда,
Охсуһа барарга оһоһунна,
Кыргыһарга бэлэмнэннэ.
Аналлаах атын,
Туһааннаах далаһатын

Бүдүрүйэри билбэтэх
 Борон тураҕас атын
 «Хооху! Хооху!» – диэбитигэр,
 Дьөһөгөй оҕото барахсан
 Тойон сэргэбэ кэлэн
 Турунан кээспитин,
 Сулар кэтэртэ, көнтөстөөн,
 Өрүү тимир үүнүн
 Өһүллүбэт гына
 Уостуганнаан тэһииннээтэ.
 Сүлбэ тэлгийэлээтэ,
 Сөрүүнэн сөрүөлээтэ,
 Болгуо ботолоох
 Ханкы ыңгырын
 Хап гына уураат
 Холунун холуннаата,
 Дьиримин дьиримнээтэ,
 Кычымын кычымнаата,
 Чаппараабын баайда,
 Албаралаан¹² кэбистэ.
 «Холборуннуо дуу?» – диэн
 Көбүс быалаата,
 Эриэн ситии быалаах
 Бэрэмэдэй сыманы
 Ыҕрдан кэбистэ.
 Күөх хомус оттоох
 Көлүйэ күөлбэр түспүт
 Көбөн күһүм
 Киһини билэн
 Көтөөрү гыммыт
 Күөкэгэр моонньун
 Күөкэччи туппутун курдук
 Тимир хонсуоччутугар
 Үс салаалаах
 Атын үүрэр
 Айыы далбыыр кымньыытын
 Аҕалан иилэ бырахта.
 Хараҕа хатат, чокуур уоттанна,
 Сирэйиттэн сырдык сиэрэ
 Уотун курдук сирдиргээтэ,
 Ыарахан тимирдээх ыстааннанна,
 Кыбакылаах ырбаахыланна,
 Эрийии тимирдээх этэрбэстэннэ,
 Үрдүгэр тимирдээх үтүлүктэннэ,
 Болгуо ыстаал бэргэһэлэннэ,
 Куруһууналаах куйахтанна

¹² Албара – большая попона чепражного типа, покрывающая весь круп лошади, оленя.

Тойон сэргэ илин өттүгэр
Аал уотун отунна.
Араҕас өгнөөх
Ахтаах арыылаах
Алаадьы аһынан
Аал уотун иччитин
Аһатан баран,
Арыылаах-сүөгэйдээх
Аһыы уохтаах кымыһынан
Аан дойду иччитин,
Аан Алахчын хотуну
Айах тутан аһатан
Бу курдук диэн
Тойук туойда:
– Дьээ буо!
Хаппыт мас хадаҕалаах,
Үөстээх мас үтэлээх,
Аһаах мас аһылыктаах,
Сымалалаах мас сыһыктаах
Манган баттах,
Чүүчү харах,
Бырдьа бытык,
Кыһыл сирэй,
Саарба саңыйах,
Суостаах кутаа суорҕаннаах,
Итии күл үллүктээх
Хатан Тэмиэрийэ эһээ
Аһаа, асхарый¹³!
Мин диэки сылаас
Хараххынан көр, иһит,
Кулуннаах биэ курдук куллуй¹⁴,
Сыалыһар балык
Быарын курдук сымнаа!
Айыы күн аймағын
Аллараа дойдуга олохтоох
Абааһы аймаҕа
Атаҕастаары гыммытын
Араҕаччылыы айанныыр
Айан суолун тобулар,
Аартыктарын арыйар
Аналлаах күнүм
Алтыста быһыылаах.
Мин суохпар
Аһыныгас санаалаах
Айыы күн аймағын
Алларттан тахсан

¹³ Асхарый – пыхтеть, потеть от чрезмерного ожирения.

¹⁴ Кулуй – не возражать, не сопротивляться.

Атаѳастаары гыннахтарына
 Айахтарыгар итии күлүнэн
 Ыһан атаартаар,
 Үөһэттэн өнгөйбүттэри
 Хара буруоѳунан харахтарын
 Ыһааран куоттартаар.
 Аан дойдум иччитэ
 Аан Алахчын хотун
 Аһаа, асхарый!
 Үрдүк Куйаар,
 Үрүн Аар Тойон,
 Аһаа, асхарый!
 Айанныы барар
 Аналлаах күммэр
 Ааттастаѳым буоллун!
 Аан дойду күүһүттэн
 Аччыгый аѳайдык
 Аастыйбыты аһарар,
 Аһаахтыйбыты көннөрөр
 Алгыскытын тиэрдиеххит дуо?
 Айхаллаан атаарыаххытын
 Хайдах буолуой?
 Кулуһун уота
 Умайан күлүмнээтэ,
 Буруота унаарда,
 Онно өйдөөн көрдөххө,
 Буруо быһыһыттан
 Саһархай манган баттахтаах
 Уот иччитэ Хатан Тэмиэрийэ
 Түөһүн тылыгар диэри
 Быган туран
 Бу курдук диэн
 Тойук туойа турбут:
 – Көр, бу!
 Айыы күн аймаѳын оѳото
 Аһаттаѳын баѳас алыһыан!
 Ааттаспыт тылгын-өскүн
 Анааран, сэргээн иһиттим.
 Айыы күн аймаѳын
 Аатын көмүскүү
 Аттаммыт кэмгэр
 Аллараа дойдуттан
 Аартыгынан тахсан
 Айыы күн аймаѳын
 Атаѳастаары гыммыты
 Айахтарыгар итии күлү кутан
 Аллараа дойдуларыгар
 Атаартыы туруоѳум,

Үөһэттэн өнгөйбүтү
Өһөхтөөх буруонан
Өрө өрүкүтэн үрэн
Үүртэлии туруоѳум! – диэн баран,
Кутаа иһигэр киирэн,
Сүтэн хаалла.
Биһиги киһибит
Сүгүрүс гынна.

Өр-өтөр буолбата,
Айгыр-силик айылҕалаах
Алаас иһиттэн
Аҕарым сиккиэр тыал
Сирилэччи үрдэ.
Алаас иһэ сибэкки
Мүөттээх сытынан туолла.
Аал Луук Мас аргыый аҕай
Кыыкыр-хаахыр тыаһаан
Аһылларга дылы гынна да,
Сиринэн соһуллар
Уһун үрүң суһуохтаах
Аан дойду иччитэ
Аан Алахчын хотун
Налырдаан тахсан кэллэ,
Биһиги киһибитигэр туһаайан
Тойук туойбута, оннук үһү:
– Ээ-һээ!

Көмүскэстиир санаалаах,
Көхсүтүттэн көнтөстөөх
Күн айыы оѳото,
Бүдүрүйэри билбэтэх
Борон тураҕас аттаах
Батыйа Бэрт бухатыыр!
Охтоохтон охтума,
Саалаахтан самныма,
Уокка умайыма,
Ууга тимиримэ,
Өстөөххүн хотоор,
Өрөгөйүң үрдээтин!
Орто дойду уоѳуттан
Отон саҕаны туой мээчик
Онорон биэрэбин,
Уолуккар уктаар.
Эт киһи элэйэр,
Сындааһын киһи сылайар күнүгэр
Буор мээчиги
Сүүскэр даҕайаар,
Оччоѳо сылаанг ааһыаҕа,
Күүс-уох эбиллиэҕэ.

Үрдүк үнгэр таңарабыт
 Үрүн Аар Тойон оҕонньор
 Ааттаспыккын истибит,
 Онтун биллэрэр бэлиэтэ
 Аламай манган халлаанга
 Ала кустук көстүөбэ,
 Ураанхай оҕото
 Уруйун улааттын! – диэн баран,
 Аал Луук Маска киирэн
 Сүтэн хаалла.
 Аламай манган халлаанга
 Араас дьэрэкээн өгнөрдөөх
 Ала кустук күөрэйэн тахсан
 Күлүмүрдүү оонньуу турда.
 Бухатыыр киһи
 Туой буор мээчиги
 Уолугар уктан кэбистэ.
 Үрдүк айыыларга махтанан,
 Ханас илиитин
 Хара быарыгар
 Ыбылы тутан,
 Илин хайыһан
 Үстэ сүгүрүйэн ылла.
 Бу кэнниттэн
 Сэргэбэ тиийэн
 Аналлаах атын сүөрэн,
 Халдьяайы сыырга
 Харалдыктан көппүт
 Хара улар курдук
 Хаһытаабытынан атын үрдүгэр
 Хап гына олоро түстэ,
 Үөгүлээбитинэн үрдүк мындаатыгар
 Үргэн көппүт
 Үгүрүө көтөр курдук
 Өрө көтөн мииннэ.
 Тус собуруу диэки
 Туһаайан баран,
 Миинньэр мингэтин
 Күүскэ быһа кыпчыйда,
 Кымньыылаан кэбистэ.
 Ат барахсан
 Оночо куйаар кутуруга
 Субурус гынан хаалла,
 Түөрэм түөрт туйахтарыттан
 Түллэр тыал түстэ.
 Хатын мастары
 Хабырыйан ааспыта
 Хотун дьахталлар курдук

Хаһыытаһа хааллылар;
Үөт мастары үтүрүйбүттэрэ
Өмүрэх эмээхсин буолан
Үөгүлэһэ хааллылар;
Сытыйбыт дүлүгнэри
Сыйа тэбиэлээбитэ
Сырҕан эһэ буоланнар
Сабырҕахтаһан турдулар.
Итир былыты аннынан,
Халҕаһа былыты үрдүнэн,
Орто былыты ортотунан
Тоҕу солоон,
Сүүрэр диэктэн
Көтөр курдук,
Көтөр диэктэн
Сүүрэр курдук,
Кулгаағын тыаһа
Орулуос үөр кус
Кынаттарын тыаһын курдук
Куугунаан айаннаан истэ.
Өр-өтөр айаннаабата,
Иннилэригэр күөх, кэрэ сир
Киистэтэ ситэн сириэдийэн,
Айгыр-силик айылҕата
Ааһнаан, көбөрөн көһүннэ.
Кырыаны билбэтэх кыһыннаах,
Өксүнү көрбөтөх күһүннээх,
Барбатах бараахтаах,
Көппөтөх көбөннөөх,
Кэрээбэт кэҕэлээх,
Өрөөбөт өтөннөөх
Сайын эрэ сатыылаабыт
Самаан сайын дойду эбит.
Кыталык кылайбыт кырдаллардаах,
Туруйа туойбут тумулардаах,
Куба саарбыт күөллэрдээх,
Уйгу-быйан улааппыт
Саргы-дьаалы бөҕө
Салаллыбыт дойдута эбит.
Манньык дьоллоох дойду
Хаба ортотугар,
Эргийэр киинигэр
Саарбыт куба көтөрүм
Саһархайдыгы дабыдалын
Субуруччу туппут курдук,
Саһархай ыыстаах¹⁵,

¹⁵Саһархай ыыстаах – прокопченный до желтизны.

Сарыы сабыылаах
 Ураһалар субу[ру]спуттар.
 Хонууларга хороҕор муостаахтар
 Хотолдьуһа хаамсыбыттар,
 Сыһыы-сыһыы мунгунан
 Сыспай сиэллээхтэр
 Сиэлэ, сүүрэ сылдыаллар.
 Абааһы аймаҕа
 Ааннаабыта биллибэт,
 Атаҕастаабыта көстүбэт.
 «Абааһы уола кэлбэтэх,
 Мин диэтэх киһи
 Көмүскэхэ кэлэр
 Сурахпын истэн
 Тохтоотоҕо» – дии санаан,
 Биһиги киһибит иһигэр
 Киһиргии санаата.

Эргим-ургум көрбүтэ –
 Күннэй Куо дьүөгэлэринээн
 Кыталык көтөрдөр курдук
 Кынталдьыһа хаамсаллар.
 Күннэй Куо барахсан
 Кэрэ даа буолар эбит!
 Үрүҥ солко
 Халадаай ырбаахылаах,
 Таҕас бүтэй
 Этэ көстөр,
 Эт бүтэй
 Мүһэтэ көстөр,
 Мүһэ бүтэй
 Силиитэ көстө дьалкыйар
 Саха ураанхай оҕото
 Кэрэчээн даа эбит!
 Көрбүт эрэ эрэстиин
 Баҕатын толороору
 Батыһан барыһы,
 Көрсүбүт эрэ киһи
 Көрсүүлэхэр санааттан
 Кэтэхэн көрүүһү.

Биһиги киһибит
 Кыргызтары көрөн
 Хаана хамсаан,
 Хараҕа дьиримнээн,
 Тыына кылгаан,
 Сүрэбэ мөхсөн,
 Сүһүөбэ титирээн,
 Хааман тыынын кэнэтээри,
 Сүһүөбүн тэнитээри,

Уолугар оргуйбут
Тапталы тарҕатаары,
Хатын чаран иһигэр
Хааман дьаарбайан баран,
Хатын мас анныгар
Сибэккилээх кырдалга
Сытынан кэбистэ,
Нуктаан барда.

Утаакы буолбата,
Тымныы тыал үрдэ,
Хара лаһыай
Абааһы кыыһын
Ахтатын түүтүн
Хайыта тыытан кээспит курдук
Хара лоскуй былыттар
Халыйан тахсаннар
Халлааны саптылар.
Этинг эттэ,
Чабылҕан чаҕалыйда,
Оту-маһы алдыатан,
Буору-кумаҕы эрийэн,
Халлаанҕа диэри өрүкүтэн
Холорук иһэрэ көһүннэ.

Онно өйдөөн көрдөххө –
Холорук хаба ортотугар
Хара төгүрүккэ туран
Айаннаан иһэр эбит.
Биһиги киһибит
Абааһы уолун
Өйдөөн-дьүүллээн көрбүтэ –
Сыыр быстыбытын курдук
Сылластыгас сырайдаах,
Хойуорбут¹⁶ ойбон курдук
Хаһылыктыҕы харахтаах,
Хайа хайдыбытын курдук
Амаан-дьамаан аяхтаах,
Сытыйбыт сыгынах курдук
Мадьайбыт атахтардаах,
Хоруорбут харыя курдук
Суп-суон харылаах,
Содуомнаах охсуулаах
Сүүнэ сутуруктаах эбит.
Хаарымтаҕай хара атыыр сылгы
Хаңарайа харандаастаах,
Атыыр оҕус сүөгэ

¹⁶Хойуорбут – от хойурт – сгуцать, делать густым; оледенять воду через очищение надледного снега; промораживать воду в реке, озере.

Суруйар тэрээбэлээх¹⁷
 Сараһын үһү.
 Кыыс иигэ кымыстаах,
 Ыт иигэ ымдааннаах,
 Биэ иигэ биибэлээх,
 Атыыр иигэ арыгылаах
 Адьарай эбит.

Абааһы уола
 Хахайда Хара бухатыыр
 Хабадьырбыта эбитэ дуу?
 Холоругун ортотуттан,
 Хара төгүрүгүтэн
 Кэнчээри оттоох
 Кырдал томторго
 Хорос гына турда.
 Сүлбэ тириитэ
 Сыалыйатын иһиттэн
 Сытыйбыт дүлүн курдугун
 Сүгэн-көтөбөн таһааран
 Такыр тарбахтарынан
 Тараччы кыбытан туран,
 Кырдал кырыс үрдүгэр
 Курдьугуначчы ииктээбитэ
 Кырдал сирбит
 Көнгүстээх үрүйэ буолан
 Көнгөрүйэ сүүрдэ;
 Алаас сирбит
 Абааһы улун ахтатын
 Аһыы, дьяардаах сытынан
 Аңылыйбытынан барда;
 Хонуу, ходуһа иһэ
 Холонсо сыттанна,
 Сыһыы, айаан сирдэрбит
 Сытыкан сыттаннылар.
 Абааһы уола ииктии туран,
 Иһин түгэбэр кигинэйэн
 Ыллы турбут:
 – Ар-дьяалыы!
 Кута-мата эттээхтиин
 Куустуһарбын биттэнэн
 Ханарайым обургу
 Хоронноото быһыылаах!
 Сыалырыка быттыктаахха
 Сытыһахпын сэрэйэн
 Сүөгүм барахсан

¹⁷ Лит.: тэриэбэ – приспособление для какого-либо занятия, утварь, снаряжение.

Сөрүөдүгнүүр дуу, тугуй? Һэ-Һэ!
Айыы күн аймахтара
Атыыр анды курдук
Ангала соҕус инилэр,
Албынныахха наада,
Охсуһа оонньоу сырыттаахха
Ойох ыларым
Аһара уһаан хаалсы,
Холонсон көрө сырыттаахха
Хотун ойохпунаан
Хоонньоһор кэмим
Хойутаан хаалсы, – диэн
Туойа турбут.
Аҕыс уон аҕыс
Куотар кубулҕаттаах,
Туттаран туран мэлдьэһтээх,
Көрдөрөн туран балыырдаах,
Алдьархайдаах аллараа дойду
Аатырбыт абааһыта,
Үс Күлэр Хара Нүкэн
Хахайда бухатыыр
Биһиги киһибитигэр туһаайан
Тойук туойа турбут:
– Ар-дьяалы! Арт-татаай!
Алаата эминэ тугуй!
Ойор күннээх,
Охтор мастаах,
Устан баранар уулаах
Орто дойду
Олус даа кэрэ эбит!
Аһыныгас санаалаах,
Амарах майгылаах,
Арҕаһыттан тэһииннээх,
Айыы күн аймаҕын
Араҕаччылыырга аналлаах,
Тоҕус томторҕолоох
Толомон манган халлааным
Тоҕойдорун анныгар
Тура тэбинэн төрөөбүт
Бүдүрүйэри билбэтэх
Борон тураҕас аттаах
Батыйа Бэрт бухатыыр
Аатырбыт албан аатын
Аҕыс иилээх-саҕалаах,
Алта киспэлээх
Аан ийэ дойдум
Адаардаах аартыктарынан
Аҕыс арҕастарыгар

Атыыр оѳус курдук
 Айаатаан ланкынаабыта,
 Алдырхайдаах аллараа дойду
 Ап-Чарай байѳалын үрдүнэн
 Айдааран ааспыта.
 Суон сураѳын
 Аал уотунан уһуурар
 Аар хайалар очуостарынан
 Атыыр сылгы буолан
 Кистээн дьырылаппыта.
 Тэґил дойдуттан тэґнээхтэр,
 Хол дойдуттан холоонноохтор көрсүһэн,
 Хол холоһон,
 Далла мэндэһэн көрүөх!
 Бу киэн хочо
 Хоту өттүгэр, нохоо,
 Барангыһ көһүт! Ха-ха-ха-ха!
 Туойа турбута үһү.
 Абааһы уолун
 Саґатын истэн
 Биһиги бухатыырбыт
 Күүстээх санаата
 Күөнүгэр киирдэ,
 Уохтаах санаата
 Уолугар оргуйда.
 Ол кэнниттэн,
 Абааһы уолугар
 Бу курдук диэн
 Тойук туойа турбута
 Оннуга эбитэ үһү:
 – Дьээ, буо!
 Аѳыс иилээх-саѳалаах
 Адаардаах арѳастарыттан
 Аал уотунан уһуура турар
 Ап-Чарай байѳаллаах
 Аллараа дойду албан ааттааѳа
 Үс Күлэр Нүкэн
 Үөдэн түгэѳэ дойдулаах
 Хахайда Хара бухатыыр!
 Этэр тылбын-өспүн,
 Истэ сэргэѳэлээ дуу!
 Аһыныгас санаалаах,
 Арѳаһыттан тэһииннээх
 Айыы күн аймахтарыһ
 Аллараттан аргыйар
 Аргыар тыалы
 Атахпыһан хам үктүөхтээх,
 Үөһэттэн үргүйэр

Үргүөрдээх салгыны
Үтүлүкпүнэн бүөлүөхтээх,
Көстүбэт бийин ууһун
Көбүрэтэр-күччэтэр¹⁸,
Абааһы аймағын аҕыйатар
Үрдүк аналлаахпын.
Дьэ, онон
Күөн көрсөн,
Күрэс былдыаһан көрдөхпүт
Кэлин ситэри кэпсэтиэхпит! – диэн
Туойан баран,
Атын үрдүгэр олороот,
Хотугу кырдалга
Сүүрдэн тийиэн
Атын адаҕа кэтэрдэн
Хабыалата ыытта.
Оттон бэйэтэ буоллағына,
Куйағын кэтэн
Ох курдук онгостон,
Кураахтаах оҕун тутан
Күрэс былдыаһар санаалаах
Кырдалга турунан кэбистэ.
Ол туран көрдөбүнэ –
Моҕой, далла ураһалар
Турар сирдэрин
Үрүт өттүлэригэр
Холорук хара буору
Харса суох эрийэн,
Күн көстүбэт
Күдэригин көтүтэн,
Тыас-уус, айдаан-куйдаан
Бөҕө ааннаабыт.
Ыттар улуйан үрбүттэр,
Ынахтар мангыраспыттар,
Сылгылар кистэспиттэр,
Дьоннор хаһытаспыттар.
Биһиги киһибит тоҕо эрэ
Сүрэҕэр ыттарда,
Санаата батарбакка
Сүүрэн тийбитэ –
Абааһы уола обургу
Моҕол ураһа үрдүн
Көтөрү тардан баран,
Күннэй Куону кууһан
Түөһүгэр көтөхпүт
Холорук харатыгар туран

¹⁸ Лит.: кыччатар.

Хоройон иһэрин
 Харахтыы көрө түстэ.
 Хаана хамсаата,
 Хараҕа уоттанна.
 Кураахтаах ох саатын
 Кураҕаччы охтоон
 Кирсин кулгааҕар диэри
 Тардан туран:
 «Абааһы аймаҕа албын,
 Үөдэн уола түөкүн эбиккин!
 Абаккам да баар эбит!
 Кыҕаабытым сыалга,
 Эспитим эрэ эккэ,
 Тардыбытым таап!!!» – диэн баран,
 Абааһы улун
 Хара хааннаах быарыгар
 Кыҕаан-кыҕаан баран,
 Ох саатын кирсин
 Ыһыктан кээспитэ –
 Дапсыттан төлө баран
 Тыаһа ньиргийэ түстэ.
 Илбистэммит оноҕос
 «Суус» гынаат,
 Абааһы улун
 Хааннаах хара быарыгар
 Түһүөх, табыах курдук
 Көтөн иһэрин көрөн,
 Аһаран өрө ыстанна.
 Атаҕын аччас гынан
 Аһаран биэрээри гыммыта –
 Тирэнэн туран иһэр
 Холоругун харата
 Хамсаабыта эбитэ дуу,
 Көтөҕөн иһэрэ мэйһидээбитэ дуу,
 Эбэтэр албыннаабыт
 Айыыта-харата, сэтэ
 Баттаабыта эбитэ дуу –
 Оноҕос абааһы улун
 Лээһэнкэлээх лөөһөнкөтүн
 Түү төрдүнэн
 Быһа көтөн ааспыта.
 Кыа хаан көтөллөөх,
 Сээксэ хаан ханыылаах
 Сэлтиэхэлээх өттүнэн
 Сиргэ кэлэн
 Лис гына түһэн баран,
 Эриэн үөн¹⁹ курдук буолан,

¹⁹ Рук.: өргиэн.

Эриллэнгний-үллэнгний сыппыт.
Абааһы уола «Айака!» – диэтэ.
Күннэй Куо ытыыр-сонгуур
Сангатын доржооно
Биһиги киһибит
Кулгааҕар иһилиннэ,
Сүрэҕэ хаанынан ытаата.
Күннэй Куо ытыыр сангата
Кутурҕан тойук буолан
Кутулла турда:
– Ый-ыйыкпын, аай-айыкпын!
Аламай маҕан күннээх,
Айгыр-силик айылҕалаах
Аан ийэ сирбитгэн
Арахсаахтыыр кэмнэрим
Анаахтаан кэлбитэ
Абаккатын эбитин!
Кэрэ күөгэл алааспыттан,
Кыһыл көмүс күммүттэн,
Көрдөөх оҕо сааспыттан,
Күтүр өстөөх
Күрэттэҕэ баҕас түргэнэ
Кутурҕанын эбитин!
Күн күбэй ийэккэм
Күн сириҥ дьолун
Көрдөрбөтөҕө да буоллар
Кыһалҕата, кыһыыта
Кыра буолуох да эбит!
Кимнээх буолан
Кимим быыһаан ылыай,
Туохтаах буолан
Тугум толуйан быыһыай? — диэн
Ытыыр-сонгуур куолаһа,
Сангата улам ыраатан
Иһиллибэт буолта.
Биһиги киһибит,
Субу курдук диэн
Тойук туойа турбута:
– Көр, бу!
Көрөбүөт, көрбөккүөт!
Көрдөрөн туран балыырдаах,
Тутгаран туран мэлдьэһтээх
Абааһы аймаҕын
Албыныгар киирэммин,
Орто дойду дьонун
Көрөр харахтарың иччитин,
Тулар тиистэриң миилэтин,
Көрөн турамың күрэттэрбиппин

Көрөбүөт, көрбөккүөт!
 Аллараа дойду ааттааҕа
 Аһара албын эбиккин!
 Аллараа дойду ааттааҕа
 Аартыккытын арыһан
 Аахсарбыт буолуо!
 Таптыыр баҕан
 Баһаам буолуо даа
 Гынар кыаҕын суох эбит!
 Мин диэтэх киһи
 Лээһэнкэлээх лөөһөнкөбүн
 Туура ытан түһэртээбитим
 Ити айан суолун кытыытыгар
 Эриллэннии сыталлар,
 Ыйга-күнгэ, сиргэ-буорга
 Ыллык аайы ыскайдыам,
 Ыкка-куска сиэтиэм,
 Үөһөгө-көйүүргэ ыстарыам! – диэн баран,
 Батыйатын ылан,
 Быһыта сынньар санаалаах,
 Лээһэнкэлээх лөөһөнкө
 Түспүт сирдэригэр
 Чугаһаан эрдэбинэ,
 Абааһы улун сээбэстэрэ
 Сэлтиэхэлээх төбөтүнэн
 Сиртэн тирэнэн хорос гынна,
 Туран кэлээт
 Сур солонго²⁰ буолаат,
 Сүүрэн, ойуоккалаан сырбайда.
 Биһиги киһибит
 Батыйатынан сырса сылдьан
 Сиирэ-халты сырбаталаата.
 Сырсан истэ,
 Ситэ сыста,
 Сыһа сабыта оҕуста,
 Сур солонго
 Сүүрэн тийһэн
 Суон көндөй чөгөчөккө киирэн
 Сүтэн хаалла.
 Биһиги киһибит,
 Көндөй чөгөчөгү,
 Көтөрүтэ сыспыта –
 Чөгөчөк аллараа өттө
 Көндөй эбит,
 Аллараа дойдуга
 Киирэр аартык эбитэ үһү.

²⁰ Солонго – хорь, хорек, сиб. солонгой; сибирский харек, колонок.

Аллараа аартык иһиттэн
Абааһы уолун
Абатыйар-абаккараар
Айдааннаах сангата
Аргырданан иһилиннэ:
– Ар-дьяалы, арт-татай!!!
Айаккабын-абытайбын, алдьархайбын!
Аһыныгас санаалаах,
Арҕаһыттан тэһииннээх,
Айыы күн аймаҕын
Халын хаххата,
Суон дурдата
Табар сирэ баҕас
Тарбааһыннааҕын баҕаһын!
Таптаспат курдук онорон
Тарбаҕа таайан
Таба туттаҕа кыһыгытыан!
Аллараа дойдуга аҕаспар
Ап-Чарай²⁰ удаҕаһа
Анаан-минээн тийэммин
Алҕатыаҕым, эмтэтиэҕим!
Атыыр оҕустан ыламмын
Абыраһтата охсуоҕум,
Абыранан төннүөҕүм!
Алталааҕыттан анаммыт
Алтан түөстээх далбарайбар
Ахтылҕаммын таһаарыаҕым!
Айакка-айакка!
Биһиги киһибит сырсан,
Аллараа дойдуга
Киирээри гыммыта –
Абааһы уола иитэлээбит
Айаларын ыרבалара
Торҕоннообут бөрөлөр курдук
Улуйан лонкуната турдулар.
Манан киирэр сатаммат эбит.
Айыы бухатыыра
Алааска тийэн
Аналлаах атын
Адаҕатын арааран,
Арҕаһыгар олорон,
Аллараа дойду
Аартыгын арыян,
Абааһы уолун сырсан
Айаннаары гыммытыгар,
Сайсары Хотун эмээхсин

²⁰ Рук.: Ап-Салбаныкы

Аал уоту отгон,
 Араҕас өгнөөх
 Ахтаах арыынан,
 Алаадьы аһынан
 Айах тутан аһатан
 Алгыы хаалла:
 – Ээ-һээ!
 Көмүскэстиир санаалаах,
 Көхсүттэн көнтөстөөх
 Күн айыы аймахтарын
 Көмүс түөстээх күөрэгэйдэрэ,
 Күндү кэрэ кыысчааным,
 Долгуйар суһуохтаах,
 Сыһыы уңуоруттан
 Сырдаан көстөр
 Сырдык ньуурдаах
 Күннэй Куо кыыспын
 Аллараа дойду
 Алдьархайдаах абааһыта
 Хахайда Хара бухатыыр
 Уоран-талаан барбытын
 Ириэнэх суолун ирдииргэр
 Саалаахтан самнымаар,
 Охтоохтон охтумаар,
 Кырыыс тыллаахха кыайтарымаар,
 Оҕуруктаах²² өйдөөххө оҕустарымаар,
 Албынҥа аралдьыйымаар,
 Уокка умайымаар,
 Ууга тимиримээр,
 Соргулаах суолланаар,
 Айхал аргыстанаар диэн
 Алҕаатаҕым буоллун!
 Уруй-туску!
 Биһиги киһибит
 Аналлаах атын,
 Тустаах доборун
 Быһа кыпчыйарын кытары
 Ат барахсан
 Сиэлэн тамайда,
 Бөтөрөнүнэн түстэ.
 Хаппыт маһы
 Хайа үктээбитэ
 Хагдан эһэ буолан
 Хаһыытаһа хааллылар;
 Үөл мастары
 Үлтүрүтэ көппүтэ

²² Рук.: оҕуруктаах

Өмүрэх эмээхсин буолан
Үөгүлэхэ хааллылар.
Түүннэри айаннаан
Түнкүлүт да түнкүлүт,
Сарсыардалары баран
Сахсалыт да сахсалыт,
Күнүстэри көтүтэн
Күнкүлүт да күнкүлүт,
Киэхэлэри айаннаан
Кэнсэлит да кэнсэлит.
Өр-өтөр гымматылар,
Тоҕус суол төрдүгэр
Аллараа дойдуга түһэр
Аартыкка кэлэн тохтоото.
Өнгөйөн көрбүтэ –
Хааннаах оҕус хабарбатын
Хайа быспыт курдук
Кэрдийсэнэн, кирилиэстэнэн
Аллараа түһэ турда.
Аартык сэттэ сүрдүгэһинэн,
Тоҕус кулукунан
Хатанан турар эбит.

Биһиги киһибит
Атыттан үс сизли[н]
Субуйан ылан баран,
Аартык иһигэр бырахпыта
Аартык иһигэр түһээт,
Сэтгэлээх үс соноҕос буолан
Сүүрэн тамайан эрдэхтэринэ,
Аартык иччитэ
Харбаталаан ылан,
Айаҕын иһигэр
Антах диэки анньыталаан
Аһаан-сиэн кэбистэ.
Айаҕа чаапырҕаата,
Куолайа куллурҕаата,
Көхсө куллүргээтэ.
Аартык иччититтэн көрдөһөн,
Биһиги киһибит манньк диэтэ:

– Дьээ-буо!

Тоҕус хаан аартык иччитэ,
Тойуктан мумматах
Тойон Дьохсооттуур!
Аһаа-сиз, асхарый!
Аһаатын-сизтин диэммин
Үһүс халлаанна олорор

²³ Бөрөлөйдөөх – перелой, триппер.

Улуу Дьөһөгөй оҕолорунан
 Айах тутан аһатан эрэбин!
 Сэттэ сүрдүгэстээх,
 Тоҕус кулукулаах
 Аартыгын аанын миэхэ
 Барар-кэлэр сырыыларбар
 Арыян көрүүнү буолаарай?
 Онуоха буоллаҕына
 Тойон Дьохсооттуур
 Бу курдук диэн
 Тойук туойан куйаарда:
 – Буйаа-буйаака!
 Бүдүрүйэри билбэтэх
 Борон тураҕас аттаах
 Батыя Бэрт бухатыыр!
 Аһаттаҕын баҕас
 Амтаннаах ас эбит,
 Сиэттэҕин баҕас
 Сыалаахтара сүрүн ньии!
 Сэттэлээх үс сылгыны
 Сиз, үтэ гын диэн [ким эмэ]
 Үтэлээбитин өйдөөбөппүн.
 Аһабатахпын аһаатым,
 Сиэбэтэхпин сиэтим,
 Аһара астынным
 Аартык аанын аһыталыбын!
 Аан төннөргөр аһаҕас,
 Соргулаах суолланаар! – диэн баран
 Аллараа түһэр
 Аартык ааннарын
 Аһыталаан биэрдэ.
 Биһиги киһибит
 Тоҕус хаан аартык устун
 Тон күөс устата
 Таһнары курулаата.
 Аллараа дойдуга
 Тура түһээт,
 Тула өттүн
 Тургутарды өйдөөн көрбүтэ –
 Барбатах балык миинин курдук
 Бадыа-бүдүө дойду үһү.
 Кэлтэгэй күннээх-ыйдаах
 Хайалар арҕастара
 Уотунан уһуураллар.
 Оргуйа турар
 Уот Кудулу байҕаллаах,
 Үөннээҕинэн өҕүйэ турар
 Үөт мастардаах эбит;

Хааннаафынан хахсыйа турар
Хатыннардаах үһү;
Бөрөлөйдөөх²³ бэстэрдээх,
Тарыннаах тииттэрдээх,
Ымынахтаах ыарҕалардаах [эбит].

Биһиги киһибит,
Аллараа дойдуга
Ахсым айана саҕаланна:
Хайыр таас хайаларын
Хайыта үктэннэрдэ,
Таас ыллыктарын
Сиритэ тэбистэрдэ,
Сирдэрин дьэбин бадараан онордо.
Түөрт түөрэм туйафынан
Чөгөрө күөллэри онортоото,
Тыыра тэппит сирдэрэ
Тыымпы күөл буоллулар.
Кунан оҕус саҕа
Тон буор тобурахтанна,
Тийэнэ бургунас саҕа
Дьылэй таас тибиилэннэ.
Атын атаҕын анна
Сэтгэ илбистээх
Силлиэ буурҕаланна;
Дьылбэҕин анна
Аҕыс алдьархайдаах
Аан холоруктанна;
Тобугун такымыттан
Тоҕус болоһолоох
Дохсун тыалланна.
Турар кумалааннары
Тоҕута көппүтэ
Торҕон бөрөлүү
Улуйа хааллылар;
Хаппыт мастары
Хампарыта көппүтэ
Хара суор буоланнар
Хаһытаһа халаахтастылар²⁴;
Эмэх мастары
Эмтэритэ тэппитэ
Элиэ көтөр буоланнар
Элиэтэһэ көтүлэр.
Турар турууктар төбөлөрө
Тоҕута бардылар,
Сытар сындыыс таастар
Сырылыы тоҕуннулар,

²⁴ Халаахтаа – гвалтовать, поднять шум, кричать.

Хайыр таас төбөлөөх хайа[лар]
 Харылаччы тоѳуннулар,
 Очуос турууктар оруластылар,
 Адаар хайалар аяаастылар,
 Илбис очуостара
 Иһиирэн сирилэттилэр,
 Кыргыз кырдаллара
 Кырыктаахтык кыланнылар,
 Түбэспити түгнэрдилэр,
 Ааннаабыты алдыаттылар,
 Тосхойбуту тоһуттулар.

Айаннаан иһэр

Аналлаах ата,
 Дьөһөгөй оѳото
 Сахалы сангарда,
 Киһилии кэпсээтэ:
 – Аанһаһа!

Билигин сотору
 Абааһы кыыһын уораѳайыгар
 Тийиэн кэлиэхпит, [онно]
 Миигин аһата ыһтаар.
 Ыһырдаргын эрэ
 Ыһаах да буолларбын
 Кэлиэѳим, баар буолуом.
 Абааһы кыыһын кытары
 Айдаарса сылдыһаар!
 «Аналлаах доѳорум
 Эн эбиккин
 Кэргэн кэпсэтэ кэллим!» – диэр.
 Дьийэтин-уотун,
 Баайын-дуолун,
 Сирин-дойдун,
 Айыы күн аймахтарын
 Куттарын-сүрдэрин
 Хаайа сытыартыыр
 Хаппахчы хаайыыларын
 Сирийэн көрдөттөрөөр,
 Убайыгар Хахайда Хараѳа
 Хайдах барары ыйдараар.
 Ханас сиепкэр укта сылдыар
 Үрүн көмүс холбуйан иһигэр
 Кускуура Кыыһы
 Кулуттарын-чаѳардарын кытта
 Албыннаан киллэртээн баран,
 Уот Кудулу Байѳал
 Ортотугар быраѳан,
 Тимирдэтэлээн кэбиһээр.
 Онтон хаалла сытар

Куттары босхолотолоор.
Хахайда Хара бухатыырга
Кэлин тийиэҕин.
Аанньаһа!

Биһиги киһибит,
Атын тойугун истэн баран,
Айаннаан бурҕатан
Көрүөх бэтэрээ өттүгэр
Абааһы кыыһын
Балаҕанын таһыгар
Тохтуу биэрээт,
Тэп гынан ыстанан түһээт,
Атын төлө тардан кэбистэ.
Ат барахсан
Субурус гынан
Сүтэн хаалла.

Аан аһылларын кытары
Абааһы кыыһа
Кулахачыйан табыста,
Кыймараннаан ылла.
Айыы бухатыыра
Дыраччы туттан,
Дарайан туран
Сүгүрүйбүтэ буолаат,
Субу курдук диэн
Тойук туойда:
– Дьээ-буо!

Аһыныгас санаалаах
Айыы күн аймахтарыттан
Бүдүрүйэри билбэтэх
Борон тураҕас аттаах
Батыйа Бэрт бухатыырбын!
Айан суолун
Аартыктарын арыян
Айаннаан кэллим.
Аатын-суолун
Аһара сурабыран
Аҕыс иилээх-саҕалаах,
Атааннаах-мөнгүөннээх,
Айгыр-силик айылҕалаах
Аан ийэ дойдубар
Аар баҕах арҕаһыгар
Аҕыс саастаах
Атыыр оҕус буолан
Айаатаан-мөнгүрээбитин,
Суон улуу сурабын
Сур бөрө курдук улуйбутун
Истээппин кытары

Нохтолоох сүрэгим
 Сэлибирии мөхсүбүтэ,
 Хара быарым хамсаабыта,
 Хааным оргуйбута,
 Хайдах бэйэлээби
 Хайгыыллар диэммин
 Көрө, кэпсэтэ кэллим.
 Нөрүөн-нөргүй!
 Абааны кыыһа Кускуура
 Кэпсээни истээт,
 Кэлиэх-барых сириң
 Билбэт гына үөрдэ,
 Эргэ барыан
 Баҕарбыта бэрт буолан
 Эккирээн ылла,
 Гынсыан²⁵ баҕаран
 Кылыыҥкайдаан барда,
 Олуйсуон санаан
 Ойуоккалыы сырытта.
 Ол кэннэ тойук туойан,
 Эмиийэ тэрэйэ,
 Түөһэ томтойо турбут:
 – Ээ-ээ-ии!
 Иһиликпин-таһылыкпын,
 Иэдээникпин-куудааныкпын,
 Иэхээйикпин-чуохаайыкпын,
 Айыы киһитигэр ананарбын
 Анныбынан таайбытым,
 Орто дойдуну оҕотугар
 Ойохтуура буоларбын
 Ороннорбор сытаммын
 Орбонмунан²⁶ билбитим,
 Эр бэрдэ буоларгын
 Эмиийдэрим эппиттэрэ,
 Эмиийдэрим чопчулара
 Илир-илир гыммыттара.
 Түүл түһээн түгнэһинним:
 Күүстээх таптал уотугар
 Кутаа курдук умайдым!
 Сыллаһан-уураһан,
 Ыбылыта куустуһан
 Биллэриктиир оронго
 Баран сытан эрэрим,
 Алтан көмүс атаһтарбын
 Ахчас гынан биэрбитим

²⁵ Гынсыан – употребляется в значении заниматься любовью.

²⁶ Орбон – внешний половой орган у самки крупного рогатого скота.

Ахталарым ортотунан
Аһый-аһый гыммыта,
Ээ-ээ-ии!
Биллэриктиир оронум
Биэрэнг оюн барбыта.
Баҕа курдук бахчарагнаата,
Тайах курдук танхараннаата,
Эһэ курдук эскирээтэ,
Чоху курдук чохчоронноото,
Сиргэ суулан түһэммит
Ханастыыра диэкиттэн
Суолларыгым ааннарыгар
Тэнэли балык курдук
Самыыбынан лаһыйан
Суорҕаннарбыт иһигэр
Сыллаһан-уураһан
Ситэрсииһэр курдугум.
Ээ-ээ-ии!
Онтон тура эскирээн
Сэбэрэбин көрүммүтүм:
Кэрэ мичээр харахтарым
Кырыыланан хаалбыттар,
Уһун хара суһуохтарым
Арбайаахтаан хаалбыттар.
Эппин-сииммин көрүммүтүм:
Өрөҕөкөм үрдүгэр
Өтүү суола үктэммит,
Тараһакам таманыгар
Сымыыт суола сыстыбыт.
Пахайбыын!
Ээ-ээ-ии!...
Ээй, кырдык этэбин,
Оонньоон этэбин
Иһиликпин-таһылыкпын,
Иэдээникпин-куудааныкпын,
Иэхээйикпин-чуоһаайыкпын
Ээ-ээ-ии!
Ханас-унга өттүбэр
Хара күлүк буоланнар
Харбыалаһа хаамсааччыларым,
Хорохоотторум-хобуоччуларым
Хайдах-хайдах баҕайыный?
Ханна-ханна түстүлэр?
Эһиги тускугут туһунан,
Мин аналым атын!
Аналлаабым барахсан,
Айыы күн оҕото
Быһааран этэн кулу!

Барытын булларыам,
 Бафарбыккын көрдөрүөм
 Баар эрэ гыныабым! – диэн
 Абааһы кыыһа
 Туойа-ыллыы турбута үһү.
 Аллараа атабын анныттан
 Аһыы-дьаардаах сытынан
 Аңалытан тэпсэннээбит,
 Хоннобун анныттан
 Холонсолоох сыт
 Хойуу туманынан
 Хоройо тыга турда.
 Биһиги киһибит
 Сирдэр да
 Сэргэстэхэр буолла,
 Сиргэннэр да
 Сиэт[т]иһэригэр тийдэ.
 Кыыс Кускуура
 Олорор сирин,
 Дьийэтин-уотун,
 Титиигин-хаһаатын
 Суксуруһа сылдьан
 Көрө-истэ сырытта.
 Орто дойдуттан
 Киһи аймах арааһа
 Араас куһағанник
 Киһи өлөртөөбүт,
 Накаастанан өлөрүллүбүт,
 Бэйэлэригэр тийиммит,
 Ыйаммыт, ытыммыт сордоохтор
 Салгын, ийэ куттара
 Хааллан сытар
 Сэттэ сүрдьүгэстээх,
 Тобус кулукулаах,
 Чугууну умсары
 Ууран кээспит курдук
 Хараҥа тимир хаайыы
 Харааран-боруоран турарын
 Көрдүлэр, иһиттилэр.
 Хараҥа хаайыы,
 Түүнүктээх түрмэ иһиттэн
 Хаалла сытар
 Күн айыы дьонун
 Хаалла сытар куттара
 Ытаһыылара-сонгоһуулар
 Кырдаайы²⁷ сагатын курдук

²⁷ Лит.: кыымайы

Кыыннъан иһиллэ турда.

Кускуура кыыс
Убайдаатар убайыгар
Хахайда Хараҕа барар
Айан суолун төрдүн
Ыйан-кэрдэн биэрдэ.
Биһиги киһибит
Дьиктиргээн, сөхпүтэ буолла,
Сиртэн халлаанга диэри
Хайгыы, киһиргэтэ истэ.

Ол кэнниттэн,
Туруору тутан тургутан,
Сытыары ууран сыаналаан,
Туора тутан толкуйдаан,
Тойук туойан энсэлиттэ:
– Ээ-эһээ!

Томторҕолоох тоҕойдордоох
Тоҕус халлааным анныгар
Туора түспүт тумуларга,
Томтор, кырдал сирдэргэ,
Туруйа көтөр тоҕуоруһар
Талах ойуур иһигэр,
Татыйык чыычаах ыллыыр
Толомон орто дойдуга
Тура тэбинэн төрөөбүт
Бүдүрүйэри билбэтэх
Борон тураҕас аттаах
Батыйа Бэрт бухатыыр
Мин эйигин
Сөрү диэн сөбүлээтим,
Бэри диэн биһирээтим!
Кубун-кубулҕатын
Киэн да эбит!
Абын-сатаҥ
Алыс да буолар эбит!
Таһырдыа көрдөхпүнэ
Тупсубут курдуккун,
Иһирдьэ турдаххына
Үтүөҥ үксүүр,
Аллараа сырыттааххына
Аһара кэрэ буолаҕын.
Миэхэ бу баар –
Дьэрэкээн оһуордаах
Үрүҥ көмүс холбуйа.
Бу иһигэр
Кулуттаргынаан-чаҕардаргынаан
Киирэн турдаргын
Төһө кэрэ буолаҕын

Көрүөхпүн олус баҕарабын!
 Итини истээт
 Кыыс Кускуура
 Хара быара хамсаата,
 Хаана күүскэ кэйдэ,
 Хараҕа хараҥарда,
 Мэктиэтигэр тыына кылгаата,
 Кулахачыс гынна,
 Кыймараҥнаан барда.
 Ол кэнниттэн,
 Киэмсийбитэ буола-буола
 Киэбирэ тутунна.
 – Ээ-ээ-ии!..
 Иэхэйикпин-чуохаайыкпын,
 Иһиликпин-таһылыкпын!
 Бүдүрүйэри билбэтэх
 Борон тураҕас аттаах
 Батыйа Бэрт бухатыыр
 Тойуккун-ырыабын
 Иһиттим ини, истибитим ини,
 Чэйинг нохолоор, хотуктаар!
 Орон аннынан орохтонор,
 Оһох төрдүнэн орохочуһар
 Хорохоот уолаттарым!
 Сорук-боллур кыргыттарым!
 Кулуттарым-чаҕардарым
 Ыраах да буолларгыт
 Чугас буолун!
 Суох да буолларгыт
 Баар буолун!
 Үөһээ да буолларгыт
 Аллараа түһүн,
 Кэлэ охсун!
 Киирбэтэҕи кэһэтиэм,
 Буолумматаҕы буомурдуом!
 Кэлэ охсун,
 Киирэн иһин!
 Көмүс холбуйаҕа
 Көмүһүм, тапталлаабым
 Көһүтэн, күүтэн тураахтыыр!
 Ээ-ээ-ии!
 Кыыс Кускуура,
 Кымньыыта куһуурда,
 Үлтү үүртэлээн
 Үрүн көмүс холбуйаҕа
 Хому[й]талаан истэ.
 Күн арҕаалыар диэри
 Сир сиигин курдук

Тиһигин быспакка,
Кыабакы быа курдук
Субуһан истилэр,
Сиэтиһэн киирдилэр.
Нэһиилэ көмүс холбуйа
Орто киспэтинэн буолан
Көбүөхтэһэ сырыттылар.
Кыыс Кускуура
Кырдаайы саҕа буолбут,
«Бары киирдибит» – дии-дии,
Үчүгэмсийэн өттүк баттанна,
Үрдүлэригэр үңкүүлээтэ.

Биһиги киһибит
Холбуйатын хаппабын сабан,
Лып хатаан
Халыр гыннараат,
Эрийии талах быанан
Кириэстии баайан баран,
Былыыктаах туойунан
Бүрүйэ сыбаата,
Быыра талах төбөтүгэр
Батары анһан баран
Байбал ортотугар бырахта.

Ол кэнниттэн саха киһитэ
Бычыгыраан тахсыбыт
Буордаах көлөһүнүн
Боллоругун²⁸ уһугуттан
Сөмүйэтин таһынан
Соттон кэбистэ.
Сыыдам соҕустук
Сурдурҕаччы сүүрэн
Туой көһүйэни
Түгнэри туппут курдук
Тимир хаайыы диэки
Тэбинэн кэлбитэ,
Атааннаах-мөнгүөннээх,
Аҕыс айдааннаах,
Айгыр-силик айылҕалаах,
Аан ийэ дойдуттан
Амарах²⁹ майгылаах,
Аһыныгас санаалаах
Айыы күн аймахтарын
Куттара-сүрдэрэ
Хаайыы ис өттүттэн
Ньюу-һаа сангалара,

²⁸ Боллорук – верхняя губа.

²⁹ Рук.: амырах

Хаайыы иһиттэн
 Кумаар сагатын курдук
 Кыыгынаан-кыынньан турда.

Батыйа Бэрт бухатыыр
 Хаайыы сэттэ сүрдүгэһин,
 Тоҕус кулукутун
 Тоҕута тыытарын кытары –
 Кут-сүр үөрдэрэ
 Үгүс, сүдү элбэх
 Ыңгырыа үөрүн курдук
 Күнү-ыйы бүөлээн,
 Көстүбэт онорон
 Көтөн тахсаннар
 Эргийэ элиэтээтилэр,
 Кырдаайы үөрүнүү
 Кыынньа сырыттылар,
 Кумаар ыамын курдук
 Дыыгыныы көттүлэр,
 Күүлэмэннэр³⁰ курдук
 Линкинии ыллаатылар.

Биир хара кугас кут
 Көтөн дыыгынаан кэлэн
 Биһиги бухатыырбыт
 Куйахтаах төбөкөйүгэр
 Топ гына олороот,
 Туойа сылдыбыт:
 – Ии-ии-ии...
 Тоҕус томторҕолоох
 Тойон халлаан анныгар
 Туора түспүт тумулардаах
 Толомонноох орто дойдуга
 Тура тэбинэн төрөөбүт
 Батыйа Бэрт бухатыыр!
 Быһһаталаабытын иһин
 Баскыттан-атаххар диэри
 Барҕа-махтал буолуохтун!
 Мин бу быдан үйэлэргэ,
 Быралыйан ааспыт сахтарга
 Халаанньыт омуктарынан
 Харбанан тутуллубут,
 Сымыйаҕа буруйданан
 Кириэскэ тиририллэн
 Үс күн өрө мөхсөн
 Сор суолламмыт
 Сордоох киһи кутабын.
 Мин тойон иччим

³⁰ Лит.: күлүмэн

Үс хонукка сордонон
Тыына быстан биэрбэккэ
Эрэи-муну көрөн өлөн,
Үөр буолан хаалан
Илэ сылдыбытын иһин,
Баһылаан олоруохсуттар
Хайа хаспабын иһиттэн
Хоруоптан өлүгү ылан
Ийэлээх-аҕам, бырааттарым
Тастарыгар кистээн,
Көмөн баран,
«Халлаанга үөһэ көттө,
Куйаар үрдүк суута
Үнэр тангарата буолла» – диэн
Үгүс киһи-аймаҕы
Үнтэрэн албынныылларыттан
Кут да буолларбын
Кыбыстан ылабын,
Кулгаахпар диэри
Кытарар курдукпун.
Быһаһаталаабыт үтүөбүн
Үтүмэн үгүс үйэлэргэ
Умнуохпут суоҕа!
Эн үтүө ааккар
Үрдүк айыылартан
Үнгэн-сүктэн, ааттаһан
Көрдөһөр буолуохпут!
Орто дойду оҕото
Охтоохтон охтума,
Саха бухатыыра
Саалаахтан самыма,
Саргы-дьаалы салалыннын!
Уруй-туску!!!
Куттар үөрдэрэ үс төгүл
Эргийэ көтөн бараннар
Орто дойду диэки
Көтөн тахса турдулар.
Тыастара «суус» гынаат,
Сүтэн хааллылар.
Биһиги киһибит
«Ханна барыай,
Ханна да мун» – диэн
Саныы-саныы,
Үөмэр-чүөмэр үктэнэн
Хахайда Хара
Олорор сиригэр баран,
Хааман иһэн истибитэ,
Күннэй Куо

Ыгыр-сонгуур сангата
 Дуораһыйан иһилиннэ:
 – Ый-ыыйыкпын, аай-айыкпын!
 Айгыр-силик айылжалаах,
 Аламай манган күннээх,
 Аан Алахчын иччилээх
 Аан ийэ дойдубар
 Аһыныгас санаалаах,
 Амарах майгылаах,
 Арҕаһыттан тэһииннээх
 Айыы күн аймаҕар
 Айыылаах-харалаах
 Ама буолуом дуо?
 Айдааннаах-содуомнаах
 Аллараа дойду
 Алдьархайдаах абааһытыгар
 Анаммыт аналым
 Абаккатын эбитин!
 Айыыһыттаах аламай күнүм,
 Аҕалаах-ийэккэм
 Анаан төрөппүттэрэ
 Амарыынын эбитин!
 Алҕас быһыылаах!
 Аай-айыкпын, ыый-ыыйыкпын!!!
 Ити санганы истээт
 Батыйа Бэрт бухатыыр
 Уордаах санаата
 Уолугар оргуйда,
 Күүстээх санаата
 Күөнүгэр көөнньөн кэллэ.
 Хараһыттан
 Хатат уотун курдук чабылыннаата,
 Сирэйиттэн
 Сирэ уотун курдук сирдиргээтэ.
 Хара улуу күтүр
 Уоругун диэки ойуолаата.
 Үөһээ үрдүк чыпчааллартан
 Уотунан уһуура турар
 Очуос таас туртааттардаах
 Таас хаспах ааныгар
 Сүүрэн кэллэ уонна
 Туойа турда:
 – Дьээ буо!..
 Аҕыс уон аҕыс
 Аһар былыт албастаах,
 Тоҕус уон тоҕус
 Куотар [былыт] кубулҕаттаах,
 Туттаран туран мэлдьэхтээх,

Көрдөрөн туран балыырдаах,
 Алдъархайдаах аллараа дойду
 Амарыын абааһыта
 Хахайда Хара бухатыыр!
 Тонг суолгун тобулан,
 Ириэнэх ыллыккын ирдээн
 Иннигэр бу кэлэн турабын!
 Аламай манган күннээх,
 Айгыр-силик айылжалаах
 Айыы күн аймағын
 Атабаастаан кэлбитинг,
 Арыы тыа саға
 Айыыгын-харағын арангалыы,
 Ыаржалаах айаан саға
 Ынырык буруйдаргын,
 Ыйааһыннаан көрөөрү
 Ыыргар-дойдугар
 Ыарахан санаалаах
 Ыар ыалдыт буолан
 Ыадайдан турабын!
 Күн айыы сириг
 Көмүс чыычаағын
 Күннэй Куо барахсаны
 Көрдөрөн туран
 Күүс өттүгүнэн
 Уоран-талаан,
 Күрэтэн барбытынг.
 Күннэй Куону бэйэнг
 Көнүл өттүгүнэн
 Күнү көрбүт сиригэр
 Төһнөрөр буоллаххына
 Этиһиитэ-охсуһуута суох
 Эйэнэн араһсыах этибит.
 Оттон биэрбэт буоллаххына
 Алдъархай арыалланыанг,
 Сор-мунг содуома суолланыанг!
 Өлөрсөр-өһүрэр буоллаххына
 Хара хаанын халыйыа,
 Этинг-сиининг эстиэ,
 Харынныңың³¹ хампарыйыа,
 Уһун унгуоһунг уруһхалланыа!
 Күннэй Куону
 Алаһа дьийэтигэр,
 Аал уотугар,
 Ажалаах-ийэтигэр
 Ағалыах, төһнөрүөх буолан

³¹ Харынныңы – голова животного; в данном контексте употреблено в значении «череп».

Андаҕар биэрэн кэлбитим
 Хара түөкүүн!!!
 Абааһы уола адьарай
 Үөһүн таттаран,
 Хата, иһин түгэбиттэн
 Күлэн алларастаата:
 – Ар-дьаалы, ар-татай, ха-ха!!!
 Эминэ тугуй, дуу?
 Арҕаһыттан тэһииннээх
 Айыы күн аймаҕын уола
 Акаары да буолар эбит!
 Көхсүтгэн көнтөстөөх
 Күн улуунун киһитэ
 Күтүр өйө суоҕун
 Көрөллөөр-көрбөтгөөр!
 Күннэй Куо сэгэртэйбин
 Кэргэн ғынаары
 Үстээҕиттэн үлэспитим,
 Алталааҕыттан анаммытым,
 Атахтаһыма-мэһэйдэһимэ,
 Араабы отой буолума!
 Эһиэхэ биэрэн
 Төттөрү ытаары
 Аҕалбытым буолуо дуо?
 Лээһэнкэлээх-лөөһөнкөбүн
 Ап-Чарай удаҕан эдьийбэр
 Хам тиктэрэн, онгорон,
 Саҕа эппэр-хааммар
 Сыстыһа оһоннор
 Сылаас сээксэм
 Сүүрүгүрэн киирэн
 Өгдөһнүүр-өрөнөр,
 Үнүөхтүр курдуга
 Турар буолан
 Тупсуох курдук буолбутугар,
 Тапталлааҕым сыһыһын,
 Татыйык чыычааһын,
 Таптыам дуу диэн
 Таалалаан эрдэһпинэ
 Тутатына кэлэ охсонгун
 Туорайдаһа тураһын!
 Тураах да саҕа буолларгын
 Тумсун тууһун көрүн!
 Баккы быта,
 Баска таһыста,
 Оонһууска үөнэ
 Уолукка киирдэ,
 Кэтиинчэ быта

Кэтэххэ киирдэ!
Талах тоһутан ылан
Тараһан түүтүн
Тарыырым буолуо!
Эмэхэн этин
Илдьи сынньан
Ийэбэр эппэтэх
Элэ-была тылгын
Истэ сыһарым буолуо!
Аҕабыттан ааттаспатах
Араас элбэх сангабын
Анаарарым буолуо
Хара ыт!
Ха-ха, хаа!!! – диэн баран,
Абааһы уола
Уот садаҕа моҕой буолан
Үрдүгэр ыстаммытын,
Биһиги киһибит
Бэрдин-бэрт,
Көрө охсон
Туора хааман биэрбитигэр,
Уот садаҕа моҕой субуллан
Сиргэ түһэн истэбинэ,
Биһиги киһибит үнүүтүнэн
Өтөрү түспүтүгэр,
Аһаран баран
Илэ бэйэтинэн,
Абааһы уола буолан
Тэлэкэчийэ түстэ.
Хантан ылбытын
Харахтаамына да хаалла,
Хаһытаабытынан хардаран
Хатарыылаах онгоһуулаах
Хара тимир батаһынан
Харынньытын сиигинэн
Хайа охсон эрэрин
Хаадьас гына биэрэн,
Халты дайбатта,
Хатарыылаах куйабынан
Хаххалана оҕуста.
Батастарынан бокуойа суох
Батарыта түһүөлэстилэр,
Балай да дайбаспыттарыгар
Бэтгэн хаалбыттарын³²
Быраҕаттаан баран,
Уот субуйа кылыстарынан

³² Бэтин – надломиться, треснуть; сломаться, переламываться.

Сырбатыһан сыыбырбатыстылар.
 Сотору соғус буолаат,
 Сигэ талағын курдук
 Эриллэн хаалбыттарын
 Эңил бастарын таһынан
 Элитэлээн кэбистилэр.
 Сүүстүү бууттаах сүлүгэстэрэ
 Сүгэ олугун курдук буолбутун
 Санныларын таһынан
 Сиргэ илгэн кэбистилэр.
 Биилээх биилээхтэн сыһаата,
 Кырыылаах кырыылаахтан сынтарыйда,
 Уһуктаах уһуктаахтан уйадыда,
 Төбөлөөх төбөлөөхтөн токуруйда.
 Таба охсупакка,
 Тыын сирдэрин булсубакка,
 Отут хонук устата
 Охсуһан уоптарыстылар.
 Тон таастаах сири
 Тобуктарыгар диэри
 Тобулута тэбистилэр,
 Ириэнэх буору
 Иэччэхтэригэр диэри
 Ибил[и]тэ кэстилэр.
 Хаһыытаһа-хаһыытаһа
 Халбарыйсан көрдүлэр,
 Үөгүлэнэ-үөгүлэнэ
 Үтүрүһэн үгүрүөлэстилэр,
 Содуомнаах сутуруктарынан
 Сирэйгэ сырбатыстылар,
 Чэчэгэйгэ кэйиэлэстилэр,
 Атахтаһан аастылар,
 Өттүктэнэн көрдүлэр,
 Тэбиэлэнэн тэлэкэчистилэр.
 Атахтарын иһинэн-таһынан
 Орулаһа-орулаһа
 Олуйсан ыллылар,
 Уолуктаһан туран
 Оройго охсустулар,
 Чабырхайга бэрсистилэр.
 «Үлүгэрдээх охсуһууга
 Өлөрсүү буолуо,
 Хаан сиэхпит», – диэн
 Ингсэлэрэ көбөн,
 Идэмэрдэрэ үксээн,
 Илбис уола иһиирдэ,
 Оһол уола орулаата,
 Кыргыс кыыһа кыланна,

Былыт иччитэ ыллаата,
Халлаан оҕото хаһыырда.
Сириксэн эр киһи
Силлээбит силэ
Сиргэ тийэн түспэт
Силлиэ тыала сатыылаата,
Хотун дьахтар
Хаахтаабыт сөтөлө
Хара сири булбат
Холоруга түстэ.
Хайалар төбөлөрө
Хабылыта бардылар,
Туруук хайалар таастара
Тоҕута ыстаннылар.
Оһоллоох охсуһууга,
Уҥа-хангас уурсууга
Табыллыбыты таннардылар,
Түбэспити түгнэрдилэр,
Кэннилэринэн чинэрийдилэр,
Ойоҕосторунан ойуоластылар.
Төбөлөрүн куйаҕа
Тураах уйатын курдук
Таннары саккыраата,
Саннылары куйаҕа
Суор уйатын курдук
Сарымтаҕа эрэ хаалла.
Сыалаах киһи
Сындалыйан барда,
Сылайбыта билиннэ,
Сындааһына сыыйылынна,
Эт-сиин киһи
Элэйэн истэ,
Эстэрэ чугаһаата.
Биһиги киһибит
Уолугун иһиттэн
Туой-буор мээчигин
Сулбу ойутан таһааран
Сүүһүн устун туора-таары
Сүүрэлэтэн ылбытыгар
Сылайбыта-элэйбитэ
Сүтэн хаалла.
Үктүөлээтэр өҕүллүбэт,
Баттыалаатар маталдьыйбат,
Уллунахха ньиргийбэт,
Тинилэххэ доргуйбат
Оһоллоох очуоска,
Дьылэй таас буолакка,
Дьүккүһэн туран

Дьулааннаах соѳустук
 Дьулурѳаннаахтык дуксустулар.
 Абааһы уола,
 Абааһы-абааһы курдук буолла,
 Аѳылаабата-мөлтөөбөтө,
 Аччаабат эбит.
 Кэлин кэлингнинэн
 Абааһы ааттааѳа
 Биһиги бухатыырбытын
 Алларытыах курдук буолла.
 Сири харбыалатта,
 Аттанан аданхалатта,
 Туруйалатан тонхоронготто.
 Биһиги киһибит,
 Туруйалаан иһэн
 Этэрбэһин оһун иһиттэн
 Сытыы кылыс быһыччатын
 Сулбу ойутан ылла.
 Абааһы уола обургу
 Ону көрө оѳуста:
 Одуулаан көрбүтэ –
 Чубууктаах хамсаны³³
 Илиитигэр тутан турар үһү.
 Алдьархайдаах абааһы уола
 Айыы бухатыыра
 Сылайан алларыйбытын билэн
 Супту хааман, чугаһаан,
 Субу тийээн кэлбитин
 Сытыы кылыс быһыччатынан
 Абааһы уолун тумугар
 Батары анһан баран,
 Эмийин кэрэтигэр диэри
 Тэлэ тардан кээспитэ,
 Абааһы уола түөкүн
 Үөһүн таттарбытынан,
 Иһин хам туттубутунан,
 Тиэрэ маталыйа түстэ,
 Иһин тутта сытан
 Энэлийэн туойбута үһү:
 – Ар-дьяалы!
 Абытайбһн-айаккабын,
 Өлөллөрө маннык буоллаѳа!
 Ыарыы-баас диэннэрэ
 Ыксары да ылар эбит!
 Кыайарын кыайдын да
 Кыһыылаахтык кыайдын,

³³ Чубууктаах хамса – от русск. чубук – полый деревянный стержень с трубкой для курения.

Хоторун хоттун да
Хомолтолоохтук хоттун!
Хайдах буолан итинник
Харафым сабыллан биэрдэ?
Харахтыырын харахтаан баран
Хайдах ити көрбөтүм?
Кылатарын кылатан баран
Кырыылаах быһах буоларын
Көрбөтөх сорбунуй?
Хамсаны тутан турарын,
Хотторор, өлөр быатыгар
Харафым бааллыбыта абаккатыан!
Ама аны кэлэн
Аат-суол былдьаһан
Аахсар кэлиэ дуо?
Самнаран эрээччи
Саргын салалыннаба,
Охторон-өлөрөн уруйун
Олус диэн улааттаба.
Өлөр-охтор быатыгар
Өйбүттэн-төйбүттэн тахсан,
Албаска-албынҥа түбэхэн,
Айыым-харам баттаан
Арангастанан эрдэбим дии!
Айыы күн аймаҕын
Аатырбыт бухатыыра
Абааһы аймаҕын ааттааҕын
Анныгар баттаатааҕын!
Өллөрбүн даҕаны
Хара тыыным күлүгэ
Кэннигэр-иннигэр
Кэнттик уура сырыттын!
Үтүө киһи буоллааҕын,
Үгүстүк эрэйдээмэ-муннаама,
Үрүҥ тыыммын быһан,
Ситэри салбаан кэбис!
 Биһиги киһибит
Туруору тутан тургутан,
Туора ууран толкуйдаан,
Сыһыары тутан сыаналаан,
Субу курдук диэн
Тойук туойа турбута үһү:
 – Дьээ, буо!
Аллараа дойду
Алдьархайдаах абааһыта,
Аҕыс уон аҕыс
Ааһар былыт албастаах,
Тоҕус уон тоҕус

Куотар былыт кубулѳаттаах,
 Үс күлэр нүкэн
 Үөдэн түгэѳэ дойдулаах
 Улуу дѳаалыта
 Хахайда Хара бухатыыр!
 Аламай күн анныгар
 Айгыр-силик айылѳалаах,
 Аар ытык ыйдаах,
 Аранас сулус арыалдыттаах,
 Ааттаах үргэл илдьиттээх,
 Аһыныгас санаалаах,
 Амырах майгылаах,
 Арѳаһыттан тэһииннээх,
 Айыы күн аймаѳын
 Ааспыт кэрэ кэмнэргэ
 Атаѳастаабыт-баттаабыт айыыгар,
 Аны кэлиэхтээх кэскиллэрдээх,
 Айхаллардаах үйэлэрбэр
 Айыы сириҥ дьонун-сэргэтин
 Ааспыт кэмнэргэ, дьылларга
 Атаѳастаабыт-баттаабыт айыыгар,
 Аны кэлэр айхаллардаах,
 Алгыстардаах үйэлэрбэр
 Айыы күн аймахтарын
 Атыырырѳаан, ойох көрдөөн
 Аймаабат буолаар диэммин
 Аттаатаѳым буоллун!
 Айыыҥ-харанг бэйэѳэр! – диэн баран,
 Айыы бухатыыра
 Сытыы кылыс быһыччатын
 Сулбу тардан ылан
 Абааһы уолун атаѳын
 Ахчаччы тардан баран,
 Ырыган ат уйбат
 Өндөл хара таһаѳын
 Сытыы кылыс быһыччатынан
 Түү төрдүнэн чуус гыннаран,
 Туура быһан ылаат,
 Үөгүлээбитинэн өрө көтөр
 Үнүүтүн төбөтүгэр үөлэн
 Өрө уунан туран
 Илбис, кыргыс иччилэригэр
 Ырыа ыллыы турбута
 Оннуга үһү:
 – Дьээ, бую!
 Ааттаах-суодаллаах
 Аллараа дойду
 Аатырбыт абааһытын

Аны кэлэр кэмнэргэ
Атыырырбаан
Айыы хаан аймахтарын
Атабаастаабатын,
Аан ийэ дойдубутун
Атыйахтаах уу курдук
Аймаабат буоллун диэммин
Атыырыргыыр лээһэнкэтин
Аттаан, быһан бараммын
Энигини –
Эдьи[и]йдэрбин илбис кыргыттарын,
Убайдарбын кыргыс уолаттарын,
Оһол төрүөт оһолорун,
Айах тутан аһаталыбын,
Аһаан-сиэн, асхарыйын!!!
Абааһы уолун хайдыбытын,
Алдьаммыт сириҥ
Аһаһа Ап-Чарай удаһан абырахтаан,
Эмтээн-томтоон кэбиһээр,
Көтүтэн илдьэһиҥ! – диэн
Тойук туойбута.

Абааһы уола буолуохсут
«Айыкка, абытаай,
Абаккам да буолар эбит!» диэн эрэ хаалла.
Үһүү кылааннаах төбөтүгэр
Өрө уунуллубут
Абааһы уолун лээһэнкэтин
Кыргыс уолаттара,
Илбис кыргыттара,
Оһол-төрүөт оһолоро
Харбаан ыла охсоннор,
Хайыта-тырыта тыытаннар
Аһаан-сиэн асхарыйдылар.
Айахтара чаамырбаата,
Куолайдара куллурбаата,
Тиистэрэ лаһырбаата,
Кэбийэн кирдиргэттилэр.
Илбис кыһа
Аһара тотоһ,
Астынан тойук туойбут:
– Көөр, бу!
Дьиримниир дьирбиилээх,
Дьэргэлгэннээх салгыннаах,
Дьолоу манган халлааным
Дьапталбаларын быһыһгар
Тура тэбинэн төрөөбүт,
Бүдүрүйэри билбэтэх
Борон тураһас аттаах

Батыйа Бэрт бухатыыр!
 Аһаабатахпытын аһаттын,
 Сиэбэтэһпитин сиэттин,
 Тугун баҕас астыгай!
 Бойом да буолар эбит!
 Ботуччута да бэрт!
 Кэлэр да өттүгэр
 Кыайыы кынаттаах буол!
 Кыа хаанынан күндүлүүр,
 Сээксэнэн сэмсэлиир буолаар!
 Уруйун улааттын!
 Айхалын аанһны турдун! – диэн бараннар,
 Барыс гынан
 Сүтэн хааллылар.

Абааһы уола хаан-билик
 Бордургуу сытарын булан,
 Аҕаһа буолуохсут
 Ап-Чарай удаһан обургу
 Хара холорук буолан,
 Харса суох эрийэн,
 Көтүтэн илдэ бара турда.

Ол кэнниттэн
 Уу чуумпу буолла.
 Батыйа Бэрт бухатыыр
 Кыайбыт-хоппут
 Киһи быһыытынан
 Ириэнэх буору
 Иэччэбэр диэри
 Ибилитэ кэстэ,
 Тон сирдэри
 Тобугар диэри
 Тоһута тингилэхтээтэ,
 Таас дьолуо ыллыктары
 Сиритэ үктэтэлээтэ,
 Хайыр таастаах суолу
 Хайыта хаамыталаан
 Хахайда Хара уораһайыгар
 Хааман-сүүрэн кэллэ.

Үөһээ өттүнэн
 Уотунан уһуура турар
 Хараһа хаспах хоспоһун
 Сэттэ сүрдүгэһин
 Сулбурута тыытта,
 Тоһус кулукутун
 Тоһута тарта,
 Тирээбилин төлөрүтэлээн,
 Тэлээр ааннарын
 Тэлэйэ аһаттаан

Таас хоспох иһиттэн
Мас адарайдаах оронтон
Күннэй Куо барахсаны
Көтөбөн таһааран баран,
Атабар туруорда,
Аналлаах атын
«Хооху, хооху!» – диэн
Ыгырарын кытта
Аналлаах ата барахсан
Туһааннаах далаһата,
Бүдүрүйэри билбэтэх
Борон тураҕас ата
Бу бурбайан кэлэн
Аттыгар хорус гына тохтоон,
Тура түспүтүн
Тутан миинньэн кэбистэ.
Күннэй Куону мэнгэстэн
Дойдуларын диэки салайан,
Ахтыр-ахтыр хаамтаран,
Айгыр-айгыр айаннатан
Дохсун айаннара саҕаланна.
Дьөһөгөй оҕотун
Түөрт түөрэм
Туйахтарын анныттан
Тингэһэ³⁴ кунан саҕа
Таастары тоҕута тэптэ,
Бууттарын анныттан
Будулбан буурбалар турдулар.
Биһиги киһибит
Мэнгэстэн иһэр
Күннэй Куону
«Баар дуу, суох дуу?» – диэн
Сөп буола-буола
Буутун бигээн көрө-көрө
Көтүтэн истилэр.
Тоҕус хаан аартык иччитэ
Тойуктан мумматах
Тойон Дьохсооттуур
Кэлээттерин кытары
Аартыгын сэттэ сүрдьүгэһин,
Тоҕус кулукутун
Асталаан биэртэлээтэ.
Биһиги дьоммут
Аартыгынан өрө мэнгитэн
Айаннаан тахсаннар
Аартык ааныгар тохтоотулар.

³⁴ Рук.: тингэнэ

Сир симэбэ
 Симирикээн эмээхсин
 Хомуһунан оонһуу-оонһуу
 Туойа-ыллыы турбута үһү:
 – Көр, бу!
 Көмүскэстиир санаалаах,
 Көхсүтүттэн көнтөстөөх,
 Күн айыы аймахтарын
 Суон дурдалара,
 Халыг хаххалара
 Батыйа Бэрт бухатыыр!
 Аллараа дойду ааттаахтарын
 Анныгар баттаанһын,
 Кыайыы-хогуу кынаттанан
 Күннэй Куону быһаанһын,
 Барыбытын аһара үөртүгү,
 Барҕа махтал буолуохтун!
 Аллараа дойду абааһыларын
 Кэнтиктэриттэн-кырыыстарыттан,
 Кирдэриттэн-хохторуттан,
 Сыттарыттан-сымардарыттан,
 Хара күлүктэриттэн,
 Хомуһуннаах тылларыттан,
 Ыраастаары-арчылаары
 Кэтэһэн турабын.
 Аартык ааныттан илин диэки
 Аал уот отуннум.
 Аал уот бэтэрээ өттүгэр
 Чып-чыхаан аан онордум.
 Кыһыл, эриэн талахтарынан
 Аан аттыгар тураммын
 Дэйбииринэн ыраастыам,
 Кири-хоҕу дэйбииринэн
 Аартык устун аллараа
 Абааһылар дойдуларыгар
 Атаартыы туруоҕум!
 Чэйинг эрэ,
 Күннэй Куо бастакы,
 Эн кини кэнниттэн
 Күн эргииринэн,
 Үстэ кулуһуну
 Үстэ чып-чыхаан аанынан
 Ыраастанан тахсабыт! – диэн
 Туойа турбута үһү.
 Биһиги дьоммут
 Үс төгүл эргийэн
 Ыраастанан бараннар,
 Батыйа Бэрт бухатыыр

Атын сиэлиттэн
Үс сиэли сыыйан ылан,
Аал уотун
Айах тутан аһатан
Тойук туойа турбут:
– Дьээ, бую!
Аллараа дойду абааһыта
Хахайда Хара бухатыыр
Долгуйар суһуохтаах,
Сыһы унуоруттан
Сырдаан кестөр
Сырдык ньуурдаах
Орто дойду оҕотун
Күннэй Куо балтыбытын
Уоран-талаан барбытын
Ириэнэх суолунан ирдээн,
Булан кэлбиппэр
Эдьи[и]йим эмээхсин
Тоһуйа кэлэн көрсөн,
Арчылаан ыраастаабыккар
Барба махтал буолуохтун!
Аал уотум иччитэ
Хатан Тэмиэрийэ,
Аан дойду иччитэ
Аан Алахчын Хотун,
Үрүҥ үрдүк айыылар
Аһаан, асхарыйын!
Үөрүҥ-көтүҥ!
Сылгы сиэлинэн
Айах тутан
Аһаталаан эрэбин!
Аллараа дойду абааһыларын
Айалара, кэнтиктэрэ
Атын аартыктарынан
Орто дойдуга тахсан
Күн айыы аймахтарыгар
Куһаҕаны онгоруохтарын сөп.
Онон, алтыс халлаанга олорор
Улуу үрдүк айыы
Аан Дьааһын кырдыаҕас!
Алдьархайдаах
Аллараа сир абааһыларын
Орто дойдуттан кыйдаталыы,
Үүртэлии тураар диэн
Көрдөһөн эрэбин! – диэн
Тойук туойа турбута үһү.
Ол кэнниттэн
Өр-өтөр буолбатах,

Өгөрөн самыыр
 Халыйан тахсан,
 Уоттаах чабылбан
 Кымныылаан курбуулаата,
 Сүүлэр этин нъиргийдэ,
 Дохсун күүстээх самыыр
 Курулаччы кутта.
 Самыыр астан,
 Күн көрдө.
 Кэнчээри оттоох кырдал
 Күн уотуттан
 Күлүмүрдүү сытта.
 Биһиги дьоммут
 Өйдөөн көрөnnөр
 Кэрэтэ бэрдиттэн
 Сүрэхтэрэ өрүкүйдэ,
 Сүһүөхтэрэ хамсаата.
 Соргулаах сурах
 Суһаллык тарбанар эбит.
 Тарбыях тириитэ таҥастаах,
 Таабылаах соноҕос аттаах
 Хорохоот уол
 Солун истэн,
 Туос бөтөрөнгүнэн түһэрэн,
 Сиэллэрэн тийээн
 Сайсары Хотун эмээхсингнэ,
 Түмүк Дархан оҕонньорго
 Субу курдук диэн
 Тойук туойа турбута:
 – Аһулутаан, аһулутан!
 Үөрдэхпитин-көттөхпүтүн,
 Иэхэйбитин-чуохайбытын!
 Түмүк Дархан аҕабыт,
 Сайсары Хотун ийэбит
 Истэ охсун!
 Сэргэбэлээн!
 Үтүө солуну
 Истэн кэллим!
 Бүдүрүйэри билбэтэх
 Борон тураҕас аттаах
 Батыяа Бэрт бухатыыр
 Аллараа дойду
 Алдьархайдаах абааһытын
 Анныгар баттаан,
 Кыайан-хотон
 Күннэй Куону
 Аҕалан иһэр!
 Үөрүү-көтүү үксээтэ,

Дьол-соргу тосхойдо,
Саргы-дьаалы салалынна
Курдукчай, курдукчай!
Һаат!

Үтүө сураҕы истэннэр,
Оҕонньордоох эмээхсин
Аһара үөрэннэр
Өттүктэрин охсуннулар.
Түмүк Дархан оҕонньор
Үрүҥ тунах ыһыаҕы
Ыһар санаалаах буолан
Ырааҕы аттааҕынан хомуйан,
Чугаһы чуораанынан ыңгыран,
Чэчир анһан,
Салама ыйаан,
Тойон сэргэ илин өттүгэр
Аал уот оттоннор
Арыылаах саламаат биэрэн,
Арыылаах-сүөгэйдээх кымыһынан
Аан ийэ дойдуну
Айах тутан аһаталаан
Сээркээн Сэһэн кырдыаҕас
Алгыс туойа турбута үһү:

– Дьээ, буо!

Айгыр-силик айылбалаах
Аан дойду иччитэ
Аан Алахчын Хотун,
Алааһым иччитэ,
От-мас иччилэрэ!
Араҕас буспут арыылаах
Аһы уохтаах кымыһынан
Аһаталаан эрэбин.
Аһаан-асхарыйын,
Үөрүҥ-көтүҥ,
Биһиги диэки көрөн
Мичик гынын!
Күөх чэчир анһан,
Салама ыйаан
Үрүҥ тунах ыһыаҕын
Ыһаары гынан эрэбит.
Кырыылаах хараххытынан
Кынчарыйан көрүмэн дуу!
Аал уотум иччитэ
Хатан Тэмиэрийэ,
Ахтаах арыылаах
Алаады аһынан,
Үрүҥ сылгы сиэлинэн
Айах тутан аһаталаан эрэбин!

Тоѳус томторѳолоох
 Тойон халлаанга,
 Аѳыс хаттыгастаах
 Аламай манган халлааммар
 Анаан-минээн олорор
 Үрдүк үрүнг айыыларга
 Аһыныгас санаалаах,
 Арѳаһыттан тэһииннээх
 Айыы күн аймахтарын
 Аны кэлэр кэмнэргэ
 Аһына-харыһыа,
 Арангаччылыы турдуннар,
 Алгыстарын түһэрдиннэр диэн
 Тиэрдэн көрүүй дуу!
 Үрүнг тунах ыһыаѳын
 Алгыс этэммин аһан эрэбин!
 Уруй-туску буолуохтун!
 Уруй, уруй, уруй!!!
 Үрүнг тунах ыһыах
 Үөрүү-көтүү көтөллөөх,
 Көр-нар доѳуһуоллаах,
 Ырыа-тойук аргыстаах саѳаланар.
 Дьон-норуот түһүлгэѳэ
 Тулалаан олороннор
 Уохтаах кымыһы иһэ,
 Сыалаах эт арааһын
 Уобалыы олордохторуна,
 Бүдүрүйэри билбэтэх
 Борон тураѳас аттаах
 Батыя Бэрт бухатыыр
 Күннэй Куону мэнгэстэн
 Бу бурѳатан кэлэллэр,
 Уруй-айхал ортотугар
 Икки уолан дьоннор
 Тэһиин туталлар.
 Биһиги киһибит
 Үөрүү-көтүү ортотугар
 Күннэй Куону сиэтэн аѳалан
 Ийэлээх-аѳатыгар туттарар.
 Түмүк Дархан үөрүүтүттэн
 Тойук туойа турбута үһү:
 – Көөр-бу, көөр-бу!
 Бүдүрүйэри билбэтэх
 Борон тураѳас аттаах
 Батыя Бэрт бухатыыр,
 Халын хаххабыт,
 Суон турдабыт!
 Көрөр харахпыт иччитин,

Туурар тииспит миилэтин,
Алтан түөстээх далбарайбытын,
Көмүс чыычаахпытын
Күннэй Куо кыыспытын
Алдъархайдаах аллараа дойду
Амырыын абааһытыттан
Быыһаан таһаарбытын иһин
Махталбыт баһаам, сүүнэ!
Кэлэр да өттүгэр
Көмүскэстиир санаалаах,
Көхсүтүттэн көнтөстөөх
Күн айыы аймағын
Көмүскүү тураар,
Аһыныгас санаалаах,
Арҕаһыттан тэһииннээх,
Айыы күн аймахтарын
Араҕаччылыыр буолаар!
Кэлэр кэскиллэрдээх кэмнэ
Кэнчээри ыччаттарга
Кэпсээннэригэр киирээр,
Хойукку эдэр ыччаттарга
Хомоҕой хоһоонноругар
Холбоһор буолаар!
Кэрэ кыыс оҕолор
Ырыаларыгар ылланаар,
Хорсун уол оҕолор
Тойуктарыгар туойуллаар!
Уруй-айхал буолуохтун!
Айхал, уруй-туску!!!
Биһиги киһибит махтанан,
Хара быарын
Ханас илиитинэн
Хам туттан баран,
Сүгүрүйэн баран
Туойа турбута үһү:
– Дьээ, буо!
Аллараа дойду
Алдъархайдаах абааһытын,
Адъарай бөҕө ааттаағын
Албастаах санаатын
Анныбар баттаатым!
Аны кэлэр кэмнэргэ
Абааһы аймаҕа
Айгыр-силик айылҕалаах,
Арҕаһыттан тэһииннээх
Айыы хаан аймахтарын
Атыырыргыы санаан,
Аан ийэ дойдубутун

Атйахтаах уу курдук
 Аймаабата буолуо,
 Аттаан баран таҕыстым.
 Көхсүтүттэн көнтөстөөх,
 Көмүскэстиир санаалаах
 Күн айыы аймахтарын
 Күөмчүлүүрэ уурайдаҕа.
 Уоттаах хараҕынан
 Утары көрбөт гынным,
 Уһуктаах тимиринэн
 Утары ууммат оҥордум.
 Кэннибэр-иннибэр
 Кэнттик-айа иитэ, уура
 Сылдыа дии санааммын,
 Тыынын иһиллээбэтим,
 Мунгаппатым³⁵, өлөрбөтүм-өһөрбөтүм!
 Ураанхай сахалар удьуордара
 Уйгулара улаата туруохтара,
 Саргылара салаллан иһиэҕэ!
 Уруй-айхал-уруй!!!

Ыһыах дьонноро бука бары
 Уруйдуулар-айхаллыыллар,
 Үөрүү-көтүү өрөгөйө буолар.
 Сээркээн Сэһэн кырдыаҕас
 Үнкүү тылын этэн барар,
 Сүгүрүйүүлээх-ынгырыылаах
 Оһуокайы саҕалаан барар.
 Туойан киирэн барбыта
 Оннуга үһү:

– Эһиэкэйдиир-эһиэкэй!
 Оһуокайдыыр-оһуокай!
 Кэрэ-билэ дьоннорбут
 Кэнчээрилиир оттордоох
 Кырдал күөҕэ сирдэргэ
 Кэккэлэһэн тураммыт
 Күөҕэ сайын кэлбиччэ
 Көмүс күммүт анныгар
 Күннэй Куобут кэлбитин
 Кыайыы-хотуу туһугар
 Көрдөөх дьоннор көрсүһэн
 Көрү-нары доҕоттоор
 Көбүлүттэн тутуобун,
 Көрүлээн-оонньоон барыабын.
 Кыһыл күммүт анныгар
 Көстүбэттиир үрдүккэ
 Күөрэгэйдиир чыычаабым

³⁵ Рук.: мунуппатым

Кэрэлиирэ куолаһа
Кутуллаахтаан иһиллэр,
Кэрилиирэ тыаларга
Кэдэҕэркээн көҕүстээх
Кэҕэ көтөр чоргуйда,
Күөҕэ ойуур доргуйда.
Эһиэкэйдиир-эһиэкэй,
Оһуокайдыыр-оһуокай!

Ол курдук оонньоон,
Сити курдук сынньанан,
Байан-тайан
Ураанхайы удьуордаан
Олорбуттара эбитэ үһү.

Ити кэмнэ –
Алдьархайдаах амырыын
Адьярай бийһэ ааннаабыт
Аллараа дойду,
Үс күлэр нүкэн
Үөдөн түгэҕэр,
Барбатах балык
Миинин курдук
Бадыа-бүдээ дойду
Кэлтэгэй күннээх,
Ангаардаммыт ыйдаах.
Эриэн³⁶ үөһнэрэ
Эрийсэн, эриллэн
Эргийэн кулаачыктаналлар,
Күлгэрилэр күлүкүчүһэллэр,
Тыймыттар тырахачыһаллар,
Хомурдуостар хойдубуттар,
Баҕалар бахчаранһылар,
Чохулар чохчороннуулар,
Үөн-көйүүр үксээбит [эбит].
Уот Кудулу байҕал
Онон-манан оргуйан
Харылыыр-курулуур,
Кытылыгар кыымынан кытыаста,
Уотунан уһуура турар
Уоттаах төбөлөрдөөх
Таас хайалардаах эбит.

«Туох оттоох-мастаах
Дойду эбитий?» – диэн
Эргим-ургум көрөн
Одуулаан турдахха –
Үрүң үөһнээх,
Үкэр оттордоох,

³⁶ Рук.: эргийэн

Дьэбиннээх дьэдьэннээх,
 Сөтөллөөх сиибиктэлээх,
 Ыарыһах ымыһахтаах,
 Ымынахтаах ыарҕалаах,
 Хааннаабынан хахсайар
 Хатын мастардаах,
 Быттаах бэттиэмэлээх,
 Бөрөлөйдөөх бэстэрдээх,
 Тарыгнаах тииттэрдээх,
 Хара ыарыылаах харыйалардаах,
 Ингсэлээх иирэлээх,
 Үөһүннээгинэн үрэр тыаллаах,
 Босхонг онгорор буурҕалаах,
 Хаан оборор холоруктаах,
 Сээксэ сиир сиэллээх,
 Амарыыннаах аллараа дойду [эбит].

Үс күлэр нүкэн
 Үөдөн түгэбин
 Үлүгэрдээх улуу баһылыга
 Хахайда Хара бухатыыр
 Ахтатын аннын аҕаһыгар
 Ап-Чарай удаҕанга баран,
 Абырактатан үтүөрэн,
 Лээһэнкэтин оннугар
 Батыган оҕус сыммытын
 Олорторон тиктэрбитэ
 Туһалыа суох курдук [эбит].
 Сэбэ мунгутаан
 Мунурга кутуллубут
 Хаан курдук
 Буолан ылаат,
 Нуурас гынан,
 Сымнаан был-бал курдук
 Буолан хаалар буолан
 Санаата түһэн,
 Дьахтарга сананар
 Кыаҕа суох буолан,
 Кингэ-наара холлон
 Олорор уоругар кэлбитэ
 Уу чуумпу эбит.
 Иннигэр-кэннигэр
 Күлүк курдук
 Күлүкүчүһэ сүүрээччилэрэ,
 Ханас-унга өттүгэр
 Хаптагнаһа сылдыааччылара
 Ханна да суохтара,
 «Хайдах-хайдах баҕайыный?
 Ханна-ханна түстүлэр?» – диэн

Аллараа дойду
Бары муннугун, хаспағын
Харса суох кэрийэн
Хайа хаспағыттан
Уу босхон абааһы оҕотун
Баран ыйыталаһа турбут:
– Ар-дьаалы!
Арт-татай оҕолоор!
Бу туох ааттаах
Үлүгэрэ буолан ааста?
Иннибэр-кэннибэр иилинкэйдэхэр,
Күлүк курдук күлүкүчүһөр
Кулуттарым-чаҕардарым
Ханна бардылар?
Уҥа-хангас өтгүбэр
Хапталдыһар хамначчыттарым
Хара буордар, буор аяхтар
Ханна түстүлэр?
Этэ оҕус, иэнгин хастыам!
Сагара оҕус, тынгын иһилиэм! –
Дии-дии дибдидэ.
Кини обургу
Хотторон аттамытыгар
Буруйдаағы булбут курдук
Киэбирэн эрдэҕэ.
Уу Босхон абааһы оҕото
Кутталыттан тура сатаан,
Үнүөхтүү-үнүөхтүү кэлэҕэйдээн
Кэпси турбута оннуга үһү:
– А-а, Арт-т-татай!
У-улуу а-аҕа б-баһылыгым,
Б-бырасты г-гын
Мин уонна Балай Баҕады³⁷
Иккиэйэх буолан
Ордон сылдыахтыбыт.
Атыттары барыларын
Кустуура Кыыс хомуталаабыта.
Ол айыта, ол кэннэ
С-сиик к-курдук
С-сэмэлийэн сүттүлэр,
Х-ханна барбыттарын
Дьолоҕойбор түһэрбэппин.
Иччэгэйдээбэтэхпит ыраатта,
Икки-биэс хонук
Буолан ааспыта,
Үс күн буолла,

³⁷ Рук.: Балай Бэкир.

Хоргуйан өлөрбүт
 Кыл сағаттан
 Хаала сылдыабыт,
 Аға баһылыкпыт
 Абыраа, быһаа! – диэтэ
 Абааһы оҕото.

Хахайда Хара обургу
 Өйдөөн көрбүтэ
 Бэйэтэ даҕаны
 Аһара аһыан баҕаран
 Куолайа куллугураабыт,
 Куртаға курулуйбут.
 Абааһы уола обургу
 Аһылык булаары
 Орто дойдуга
 Уоран тахса сылдыарга
 Санана охсоот,
 Ойон тахсаары
 Буруо буолан бурҕайда,
 Туман курдук өрүкүйдэ,
 Унаарыс гынан хаалла.

Орто дойдуга тахсан
 Кыргыһыыга өлбүт,
 Кырдьан сараабыт,
 Куһаҕаннык тыыннара быстыбыт,
 Төрөөт төннүбүт
 Кыһыл оҕолор,
 Киһи аймах
 Куттара бөҕө
 Көтө сылдыалларын
 Абынан апчарыйталаан,
 Хомуһунан хомуталаан,
 Сататынан сититэлээн,
 Халаабыска³⁸ хаалаан,
 Сымаҕа симитэлээн,
 Аллараа үөдэн түгэбэр
 Көрүөх бэтэрээ өттүгэр
 Көтөн кэлэ охсон,
 Халаабыска хаайталаан,
 Сүүкэйдээн³⁹ аҕалтаабыт.
 Куһаҕан буолбут дьоннор
 Куттарын-сүрдэрин
 Куолайыгар кутунна,
 Куттаҕар атаарда,

³⁸ Халаабыс – клаузь, кошелек для денег; сума, сумочка, мешочек из оленьих камусов и ровдуги, с вышитым орнаментом по последней (у долгано-якутов).

³⁹ Сүүкэйдээ – ношение человека на спине.

Кутуйатын диэки
Кудулу анньыталаата,
Абааһы оҕолорун
Аһаталаан абыраата.
Абааһы оҕолоро
Аһаан-сиэн ардьангалаһан
Атын буола түстүлэр.
Абааһы уола обургу
Абааһы оҕолорун
Аһаталаан баран,
Куттарын тобофун
Тимир хоспоххо
Хараҥа хаайыытыгар,
Хатаан халыгыратта,
Хаайталаан кэбистэ.
Сэтгэ сүлдүгэстээтэ,
Тофус кулукулаата.
Ол кэнниттэн,
Абааһы оҕолоругар
Сорудах биэрэн,
Сөҥөдүйэ турбута үһү:
– Ар-дьяалы, арт-татай!
Чэйин эрэ, нохолоор!
Билигин Уот Кудулу байфалга
Иһигэр киирэн,
Хотуннугун, аймахтаргытын
Булан таһаартаан!
Харафа суох
Балай Бафадьы,
Уу Босхон
Босхон Бэкири
Сүгэ сырыт, харах гын.
Уот Кудулу байфалга
Тимир сордон буолан
Тинсэрийэ кэрийин,
Сундулуйа устун,
Булаттыы охсун!
Абааһы оҕолоро
Иһиттибит-истибэтибит диэбэтилер,
Сағарбатылар,
Балай Бафадьыны⁴⁰ сүүкэйдээт
Байфалларын диэки бардылар.
Байфалга тийэн,
Тимир сордон буолан
Сундулуһа уһуннулар.
Харахтаафа харафа суофу

⁴⁰ Рук.: Балайа Босхон

Сирдээн илдэ сырытта.
 Үс тонг күөс быстынга
 Уот Кудулу байҕалы
 Түгэҕэр түһэннэр
 Тинсирийэ көрдүлэр да,
 Тугу да булбатылар.
 Уот Кудулу байҕал
 Кытыытыгар тахсаннар
 Кумахха таалалыы сылдьан
 Кэпсэтэ сыппытгара
 Босхонг Бэкир эппит:
 – Арт-татай, оҕолоор!
 Кылатарым барахсан
 Кылар буолуор диэри
 Кынастаһа сатаатым,
 Кыһаллан-мүһэллэн
 Көрдөөн көрдүбүт.
 Дьэ, нокоо,
 Балай Баҕады,
 Биһиги кинилэри тоҕо аһара
 Дьорҕойон көрдүүбүтүй?
 Көстүбэт буоллахтарына
 Көстүбэтиннэр ээ!
 Аналлара-ыйаахтара
 Баҕар оннуга буолуо
 Көрдөөн аһара эрэйдэнимизэххэ.
 Тойоммутугар
 Эн унга илиитэ буолуон,
 Оттон мин хаңас илиитэ буолуом.
 Биһиги оччоҕуна эмиэ
 Тос курдук соҕус
 Тойон буолуох этибит, – диэн
 Кэпси сыппыт.
 Онно туран
 Балай Баҕады
 Абааһы эрэ уолун аннынан
 Тойон курдук сананан
 Чоноччу тутунна,
 Түөһүн мөтөттө,
 Саннын ыгдатта,
 Мооньун уһатта,
 Уоһун оһоһунна,
 Ол кэннэ кэпси
 Санара турбута:
 – Сах-дьаалы нохоо!
 Сөрү диэн сөпкө
 Сөллөнгөөн эрдэҕин,
 Бэри диэн бэркэ

Бэллэнниир эбиккин!
Өй-санаа, эт мэйии
Бөжөлөөх быһыылааххын!
Уу босхон буолангын
Тирэнэрдэринг силиилэрэ
Барыта быһыыта
Хараҥа холбуйатыгар
Хааланан хаалбыт эбит.
Ол эрэри хайыаххыный?
Уу босхон сордоох-муннаах
Ханна барыаххыный?
Тэлгэһэбиттэн тэйбэккин,
Алаһа дьизэбиттэн
Араҕар кыағын суох.
Оттон мин обургу
Хараҕа да суох буолларбын
Эппинэн-хааммынан
Көрөр-истэр курдукпун.
Онон эн миигиттэн
Кыра соҕус солороох
Тойон буолар аналлааххын,
Ону сөбүлэһэбин дуо? – дии турбута үһү.
Анараангыта сөбүлэммэтэх,
Сур-сар дэһэн турбуттар.
Өр дуу, өтөр дуу
Охсуспуттарын өйдөөбөтүлэр,
Холлоҕос курдук
Уот субурус гынан
Кэлэн икки ардыларыгар
Биирдэ баар буола түстэ да,
Тоҕус сааллар
Этинг тыаһын курдук
Дэлби ыстанна.
Үс күлэр ньүкэн
Үөдэн түгэбин
Улуу баһылыга
Хахайда Хара бухатыыр
Илэ бэйэтинэн баар
Буола түстэ.
Ол кэннэ сагара турда:
– Ар-дьяалы, арт-татай,
Эминэ тугуй, нохолоор!
Бу мангай аллаахтары
Көрөбүөт-көрбөккүөт!
Аймахтарың көрдөөн
Була охсор туһунан санаа
Бу бэдиктэргэ
Мэйиилэригэр отой даа

Охсуллубат эбит дии.
 Хата бата сатаан
 Тугу да гыналлара
 Олох суох буолан,
 Иэнгит ингиирэ
 Аһара кыһыйан,
 Тараһабыт тириитэ
 Татаара тарҕанан⁴¹
 Таһыйары таптаатаҕа.
 Тараһабыт тириитин
 Тарыырым буолуо,
 Иэнгит ингиирин
 Хастыырым буолуо! – диэн баран,
 Хаанынан хахсайар
 Харыйа мас лабаатын
 Тохутан ылан баран
 Таһыйталаан күһүрҕаппыт.
 Ээхтэрин этитэлээбит,
 Тыыннарын иһиллитэли
 Сыһан баран тохтообут.
 Кэлин уоскуйан баран
 Туруору тутан тургутан,
 Туора ууран толкуйдаан,
 Сытыары сыһыаран сыаналаан
 Көрөн баран аҕаһыттан,
 Амырыннаах-алдьархайдаах
 Аллараа дойду
 Аатырбыт удаһаныттан
 Ап-Чарайтан
 Ааттаспыта үһү:
 – Алаата, алаата!
 Аҕаһым барахсан
 Ап-Чарай удаһан!
 Эйигиттэн көрдөстөхпүнэ эрэ
 Сатаныһы быһыылаах.
 Бэйэбит хайдах даа
 Уот Кудулу байҕал
 Дирин түгэбиттэн
 Кускуура Кыһы
 Аймахтарынаан-чаҕардарынаан
 Кыайан булан хостооботубут,
 Булар кыахпыт баранна.
 Көрүүлэнэн көрөрүҥ
 Буоллар хайдах буолуой?
 Баҕар кыаллыах буоллаҕына
 Байҕал түгэбиттэн

⁴¹ Татаара тарҕанан – от татаардан – шелудиветь, паршиветь.

Хомуһунун күүһүнэн
Супту чупчуруйан,
Таһааран көрдөргүн
Хайдах буолуой? – диэн
Туойа турбута.

Ап-Чарай удаһан
Көрүүлэниэх буолбут,
Кыыраар сиригэр барбыт.
Аллараа дойду
Аатырбыт удаһана
Хайдах сиргэ кыыраар,
Көрүүлэнэр эбитий диэн
Кэриччи эргим-ургум
Көрөн турдахха –
Кыыс дьахталлар⁴²
Кыптыйдааһын кырамдата
Кырдаллааһа үһү;
Хара ыарыы
Харайбыт киһилэрин
Харыларын унуохтара
Хайалааһа эбитэ үһү;
Ыраас ыарыы
Ылһаабыт дьонун
Ытыһын унуохтара
Ырааһыйалардаах эбитэ үһү;
Төрөөрү өлбүт
Толуу дьахталлар
Түөстэрин унуоһа
Томтордооһо эбитэ үһү;
Буоспаттан өлбүт
Бухатыыр дьон унуоһа
Булгунньахтаах эбитэ үһү;
Араас элбэх ыарыылартан
Аламай манган күннэриттэн
Араастык маппыт сахалар
Агдаларын унуоһа
Алаастаах эбитэ үһү;
Хоргуйан өлбүт
Хаарыан ураанхайдар
Хоолдуктарын унуоһа
Хонуулааһа үһү.

Ап-Чарай удаһан,
Уот иннигэр
Олбоһор олорон
Үс төгүл дьааһыйбыт,
Үстэ иччилээхтик

⁴² Рук.: дьахтардар

Иниирэн чырылаппыт,
 Араас көтөрдөр сангаларын
 Үстүүтэ үтүктэтэлээбит,
 Аал уотун аһатан
 Дүнгүрүн үстэ охсон
 Сангаран барар:
 - Эдэр эрдэспиттэн
 Кыыс уруулатаммын,
 Кымырдаҕас уйалатаммын,
 Хорук субалатаммын,
 Хорбоһук тымырданаммын,
 Унуох куодааһыннатаммын,
 Эт саастаахпыттан
 Эмньик кэрэлэтэммин,
 Эмэгэт бөҕөҕө эмтэрэммин,
 Иинэҕэс унуохтанаммын,
 Ингиир тараһаланаммын,
 Элбэх аартыкка эриттэрэн
 Эрэй-буруй бөҕөнөн
 Энэлийэр идэҕэ иитиллэммин,
 Эрэйдээх удаҕан
 Эңсэлийэ олоробун.
 Ингэсситтэрэн ингэннээн
 Чэйинг эрэ, бэттэх кэлин!
 Мичик гының!
 Көрөр-истэр иччилэрим,
 Суол аанынан суодарыһааччыларым,
 Оһох аннынан орохтонооччуларым,
 Орон аннынан орохочуһааччыларым,
 Иннибэр-кэннибэр
 Эккэлии сылдыһааччыларым,
 Уһа-хангас өттүбэр
 Харах буолааччыларым,
 Уот Кудулу байҕал
 Түгэҕэр түһэн,
 Уллунгах устата
 Сири хаалларбакка
 Сирийэн, тинсирийэн көрүң!
 Үрүн көмүс холбуйа иһигэр
 Таһыттан киспэлэнэн,
 Туомтуу бааллан кэлгиллэн,
 Кускуура Кыыс уонна
 Биһиги аймахтарбыт хааллан
 Тимирэ сыталлар.
 Өлөллөрө үс эрэ хонук хаалбыт!
 Өрүһүйэ охсор,
 Өрөһүлтэ буолар,
 Өйөбүл буолар,

Өйөбүл ылар
Өһөх кэмнэрэ
Өрөгөйө кэлээхтээбит.
Тоѳус ойуун
Тумугун түүтэ бүрүөһүннээх
Былаайахпын ыламмын
Уот Кудулу байѳал түгэѳин
Чарапчыланан кылатан
Көрүүлэнэн көрдөѳүм –
Эбэ хоту өттүгэр
Хоодуот дьоннор
Харынньыларын кырамдата
Хайыр курдук кыстаммыт
Хайатын анныттан
Тус соѳуруу диэки
Отут үс хаамыы сиргэ
Хайыр килиэ таас
Хайа барбытыгар
Холбуйа түһэн хаалан
Көстүбэт эбит.
Дьэ эрэ, киирэн
Таһаара охсун!
Итини истэн баран
Абааһы уола бэйэтэ баран
Ап-Чарай удаѳан
Көрүүлэммит сиригэр тийэн,
Биир хаамыы уһуннаах
Дьэс сордонг буолан,
Төбөтүнэн уонна
Лаапчаанынан чиэстэнэн
Отут үс хаамыыны ааѳан,
Хайыр таас хайдыбытынан
Холбуйаны булан ытыран,
Сордонг балык биэрэккэ
Устан сундулуйан тахсан,
Сындыыс уот буолан субуруйан,
Айыы дьонун куттарын
Хаайа сытар
Хараҥа хаайыытыгар тийэн,
Үрүҥ көмүс холбуйаны
Кэлгиллибит кэспэлэрин,
Хатаммыт хатыырын
Хайы тардан аһаат,
Хаалла сытааччылары
Харса суох хара сиргэ
Таҥнары сахсыйан кэбистэ.
Айыы дьонун куттарын
Хаайа сытар

Харага хаппахчытын хатыырын,
 Сэтгэ сүрдүгэһин,
 Тоѳус кулукутун
 Төлөрүтэлээн, аһа баттаан,
 Унгуохтаах тириилэрэ хаалбыт
 Харахтарын уута эрэ кылахачыйар
 Кускуура Кыыска,
 Кулуттарыгар-чаѳардарыгар,
 Аймахтарыгар аях тутан аһаталаата.
 Абааһылар обургулар
 Айыы дьонун куттарын
 Аяхтарын диэки
 Атааран кээстилэр,
 Күөмэйдэрин диэки
 Көтүрү астылар,
 Куттахтарын диэки
 Куду астылар,
 Ханналарын диэки
 Хадьы астылар,
 Танкыччахтарын диэки
 Тимирдьи астылар,
 Оһоѳосторун диэки
 Утааран кээстилэр.
 Аһаабыт аяхтар
 Астынан чамырѳаатылар,
 Топпут куолайдар
 Тотон куллугураатылар.
 Абааһылар аһаан ардьангалаһан
 Аѳыйах кэм
 Аһааттарын кытта
 Адьас бэйэлэрэ-бэйэлэринэн
 Буолан хааллылар.
 Кускуура Кыыс үөрүүтүттэн,
 Үңкүүлүү-үңкүүлүү, тойук
 Туойа турбута үһү:
 – Иһиликпин-таһылыкпын,
 Иэхэйикпин-чуохайыкпын!
 Эр бэрдэ киһиэхэ
 Эрдэнэбин диэммин
 Эрэйдэргэ тиксэммин
 Иэдэйээхтии сыстаѳым!
 Айыы күн аймаѳын
 Аатырбыт бухатыырыгар
 Аһара умсугуйан
 Албыныгар киирэммин,
 Абыраныам диэхтээммин
 Алдьархайга түбэспитим.
 Акаарым бэрдиттэн

Абааһы буоларбын
Ачас⁴³ умнаммын,
Аймахтарбар-чаҕардарбар
Аата-ахсаана суох
Амырыын алдьархайы аҕалбыт
Аһара улахан
Аньыыбын-харабын
Хайдах гынаммын
Толунарым туһунан
Долоҕойбор түһэрэн
Толкуйдаан көрүөбүм.
Аҕастаатар аҕаһым,
Убайдаатар убайым
Харанга халыг буруйбун
Бырастыы гынын диэммин,
Сүһүөхтээх бэйэм
Сөһүргэстээн олорон
Ааттаһан эрэбин,
Тобуктаан олороммун
Көрдөһөбүн-ааттаһабын!
Эһээ, һии, – диэн
Туойбута үһү.

Аллараа дойду ааттаахтара,
Алдьархайдаах абааһылара
Сөбүлэхэллэрин бэлиэтин
Сөмүйэлэринэн биллэрбиттэр,
Эрэнэллэрин биллэрэн
Эрбэхтэрин чочотон
Өрө тутан көрдөрбүттэр.

Дьэ ол кэнниттэн
Үөдэн түгэҕэ дойдулаах
Үс күлэр нүкэн
Өлүү чөркөчүөхтэрэ⁴⁴
Үс күннэри-түүннэри
Үөрүүлээх-көтүүлээх
Үнкүүлэрэ, көрдөрө-нардара,
Үөхсүүлээх ырыалара-тойуктара
Үллэннии түспүттэр.
Ытыстарын таһына-таһына
Кус-хаас сағатын,
Ырыатын-тойугун
Араастаан үтүктэн
Часкыйан ыла-ыла,
Өрүтэ ыстангалаабыттар,
Ойуоккалаан ылбыттар.

⁴³ Лит.: адьас

⁴⁴ Рук.: Өлүү көргүчүөктэрэ

Кылыыгкайдыыр курдук
 Кириччи туттан
 Мэтэнгнээн-хананнаһан барбыттар,
 Кибингнэхэр курдук киэбирбиттэр,
 Умса дьүккүгнээбиттэр,
 Тиэрэ-маары матагнаспыттар,
 Унга-хангас нөрүгнэспиттэр,
 Сиргэ сыылыгхайдаабыттар,
 Чохчойон олорон
 Чохчоохойдоон чоноруннаспыттар,
 Хоолдьуктарыгар туран
 Хойуостанан турбуттар,
 Устунан бары даһаны
 Ииримтийэн барбыттар.
 Ириэнэх сирдэрин
 Илдьиритэ тэпсибиттэр,
 Тонмут сирдэрин
 Тобуктарыгар диэри
 Тобулута үктээбиттэр.
 Кураанах кырдаллара
 Кумах куйаар буолбуттар,
 Чагдаат өрүстэрэ
 Тагнарары сүүрдүбүттэр,
 Амырыын алдьархайдаах
 Аллараа дойдуларары
 Айгыраары гыммыт,
 Уот Кудулу байһал
 Быччаннаан барбыт.
 Хахайда Хара бухатыыр
 Хабарбата⁴⁵ хайдыр диэри
 Хаһытаан-ыһытаан
 Тохтоолуу сатаан баран,
 Тохтооботохторун иһин
 Хайыр таас хайалар
 Хаппахчы төбөлөрүн
 Хайыта тэптэрэн,
 Тоһус сүүлэр этин
 Дапсыырын түһэрэн,
 Сэттэ сындыыс чаһылған
 Сандаарбыт уотун чаһылытан,
 Кулгаахтарын дөйүтэлээн,
 Харахтарын саатырдаталаан
 Элбэх эрэйинэн эрэ
 Тохтоолообута үһү.
 Амарыыннаах алдьархайдаах
 Аллараа дойдубутуттан

⁴⁵ Рук.: хабырбата

Атырдыа маһыныы
Адьяһын араһсан,
Айан суолун
Аҕыс араас
Айдааннаах-куйдааннаах
Аартыктарын арыян,
Аламай манган күннээх,
Аар ытык ыйдаах,
Айгыр-силик айылҕалаах,
Аһыныгас санаалаах,
Алтыһарга аналлаах
Атыгырас сүрэхтээх,
Арҕаһыттан тэһииннээх
Айыы күн аймаҕын
Аналлаах сиригэр
Айаннаан кэлэн,
Аар-саарга аатырар
Араас бухатыыр дара
Алаһа дьэиэни иччиһиир,
Аал уоту оттунар,
Атас, кэргэн булунар
Аналларын туһунан
Ахтан-санаан ааһыаҕын.

Бүдүрүйэри билбэтэх
Бороҥ тураҕас аттаах
Батыя Бэрт бухатыыр
Ол курдук
Өр дуу, өтөр дуу
Олорбутун өйдөөбөтүм.
Биир үтүө күн үүммүтүгэр
Биһиги киһибит обургу
Сыһыы-алаас сирдэргэ
Сыбыытаабыт сылгыларын
Сыымайдаан баран,
Ходуһа-хонуу аайы
Хотолдьуйа хаамар, хассар
Хара-үрүн эриэннэрдээх
Хонобор муостаахтарын
Харайан, көрөн баран,
Хара саарба кыылым
Хойуу нуолаах түүлээх
Хонобор кутуруктарын
Ханыылыы туппут курдук
Хадаар тиит мастардаах
Эркэнэ хара тыатыгар
Тилэбин тириитин тэнитэ,
Тарбаҕын хаанын тарҕата,
Сүһүөбүн сылыта

Бултуу-алтыы
 Бараары туран
 Аал уоту отгон,
 Араҕас өгнөөх,
 Ахтаах амтаннаах,
 Арыы аһынан
 Айах тутан аһатан
 Баай Байанайтан көрдөһөн
 Тойук туойа турбута:
 – Дьэ, бую!
 Хаппыт мас хадаҕалаах,
 Үөл мас үтэлээх
 Буруо куйаар кутуруктаах,
 Кыһыл кыым кынаттаах,
 Кытарар чох кыспалаах,
 Суостаах кутаа суорҕаннаах,
 Итии күл тэллэхтээх,
 Суостаах тымтык сыттыктаах
 Манган баттах,
 Бырдьа бытык,
 Чүүчү кыламан,
 Саһархай чанчык,
 Саарба сарын,
 Улуу дьаалы
 Хатан Тэмизэрийэ энэкээм!
 Ахтаах арыынан
 Айах тутан
 Аһатан эрэбин,
 Аартыгың аанын ас,
 Аан алаһаны тэлэй!
 Бардам тутуу,
 Баралы кэскил
 Баай Байанай
 Тойон энэкээним!
 Адаар муостааҕынан,
 Атырдьах атахтааҕынан,
 Аһылыктанарга айылламмын
 Добун хара тыа
 Дьоллоох тонгуутун⁴⁶
 Тэлэччи тэлэйэр,
 Сис хараҥа ойуур
 Сиэгитин силэйэр,
 Кэрэчээн күнүм
 Күөрэйэн кэллэ!
 Баай Байанай энэкээним,

⁴⁶ Тонгуу – загородь подобно загону, лесная засека на лосей, оленей и т.д; птицеловная загородь в прилесьях.

Хара саһылынан хардыылат,
Кыһыл нараһанынан⁴⁷ кындыалат,
Кыыс кырынааһынан кыймыылат,
Дьөһөгөй сотолоохто түбэһиннэр,
Сытыы силиилээхтэ сэмсэлээ!

Кулуһун уота
Күлүбүрэччи умайда,
Кулуһун иһиттэн
Саарба саңыйахтаах,
Бэдэр бэргэнэлээх,
Баай Байанай
Быган тахсан,
Туойа турбута үһү:
– Көр бу!
Аһаттаһын баһас
Астык эбит!
Үөрдүм-көттүм,
Сүөм үрдээтим.
Бараахы Сүүрүк
Барбыты аҕалыаһа,
Кураһаччы Сүүрүк
Куоппугу күөһүөһө,
Тыңгырахаан Быһый
Кылыыга киллэриэ,
Туолдьут Бэргэн
Тонугу тохтотуо,
Элик Бэргэн
Эргитэн энгээрдие,
Алып Самнаһай
Айаһа аҕалыа.
Харгыстары аһарыаһыт,
Буомнары туоратыаһыт.
Хатырбыты хаанныан,
Сэтэрбити сээксэлиэн,
Уот оттунаһын
Омуннаах уоттаах
Отууга олоруон! – диэн баран сүтэр,
Сиик курдук
Симэлийэн хаалар.

Дьэ, ол кэнниттэн
Бүдүрүэри билбэтэх
Борон тураһас аттаах
Батыа Бэрт бухатыыр
Кэри кэрэ тыалары
Кылыһкайдаан аһыталаата;
Куруһ тыалары

⁴⁷ *Нараһан – диал. лисица.*

Куобахтаан ойон туораталаата;
 Быстах ойуурдары
 Буурдаталаан бысталаата;
 Ыккый-ычык тыалары
 Ыстангаталаан ааста.
 Талах чалааннарга⁴⁸
 Тайах кыыл тоһуйда;
 Тумаарык ээйдэргэ⁴⁹
 Табалар тарайа сиэллилэр;
 Эркэнэ хара тыаларга
 Эһэлэр элэстэннилэр;
 Бэс чагдаларга
 Бөрөлөр улуйдулар;
 Бэрдьигэс иһигэр
 Бэдэрдэр буурдуулар;
 Сыһыы иһигэр
 Саһыллар кутуйахтыыллар,;
 Сыыр үрдүгэр
 Саарба сүүрэлиир;
 Симилэх ычыкынгна
 Сиэгэн кыыл ааспыт.

Биһиги киһибит тоҕо эрэ
 Бултуур-алтыыр санаата,
 Баҕата суох буолла.
 Сүрэх ыллыыр-туойар
 Мөөкөтө⁵⁰ тоҕо эрэ мөхсөр,
 Күүһэ-күүдэҕэ
 Күөнүгэр күөрэйдэ,
 Күүстээх быччыннара
 Кирдиргэччи тыаһаатылар,
 Килэнг ингиридэрэ
 Кураахтаах саа
 Кирсин курдук
 Күүрэн түллэнгнээтилэр.
 Ол эрэри,
 Тоҕо эрэ итэҕэс,
 Туга эрэ суох курдук
 Иэгэйэр икки атахтаахтан
 Итэҕэс курдук сананна.
 «Хайдах-хайдах баҕайыный?
 Тоҕо тэһийбэт буоллум?
 Туох бэйэлээх
 Тэһитэ кэйэн
 Тэһийбэтим буолуой?

⁴⁸ Чалаан – широкий, безмерный, неаккуратный, не уютный

⁴⁹ Ээй – кочковатое болото, поросшее мхом и кустарником.

⁵⁰ Мөөкө – диал. сердце.

Кыһыл хааным
Чэчэгэйбэр тахсан,
Өтүйэ курдук
Тиниргэччи охсуолаан
Кэйиэлиир буолла?» – диэн
Эһэттэн эппиэттэтэ сатаата,
Бөрөттөн боппуруостаата,
Саһылтан сураста,
Тураахтан туоһуласта,
Ыалыкаттан⁵¹ ыйыталаста,
Хотойтон хоруйдатта,
Кырбыйтан кэпсэттэ.
Бары билбэттэн атыны,
Билбэт кыылар-көтөрдөр
Буолан истилэр.
«Билиннэҕинэ, арай билиэҕэ,
Эттэҕинэ, кини этиэҕэ» – диэннэр,
Суорга салайдылар.
 Биһиги киһибит,
Хара көтөр
Хонор-өрүүр сири
Хайан көрөр.
Хара суору көрсөн
Халаабыһыгар хаалаан
Сүгэн иһэр
Сылаах этиттэн
Суору тото-хана
Симнэрэн баран,
Суор көтөртөн сураһан
Субу курдук диэн,
Саһара туойа турбут:
 – Дьээ, буо!
Тоҕус томторҕолоох
Тойон дьолоуо халлааным
Бэһис араҕатыгар
Ананан айыллыбыт
Улуу Суорун Тойон
Аналлаах аһыҕаһа,
Оһоһуулаах оҕото,
Хара көтөр барахсан!
Аламай манган күннээх,
Айгыр-силик айылҕалаах
Аан ийэ дойдубар
Эйигиттэн ордук
Ичээннээх түүлээх,
Өйдөөх-санаалаах

⁵¹ Ыалыкы – тунг. куропатка белая.

Суох буолуохтаах.
 Эт-мэйии, өй-санаа
 Эн буолуохтааххын.
 Куттанар-саллар сиргитигэр,
 Араас ас-үөл
 Тэлгэнэ сытар сиригэр
 Элбэх суор үөрэ мустан,
 Кырыктаах кыырт көтөрү,
 Оннооҕор көтөр өксөкүнү
 Мунха ийэтин курдук
 Төгүрүтэн көтүтэн ажалан,
 Аан бастаан түһэрэн
 Аан астараччы,
 Суол солооччу онгостубут,
 Соҕуруу сылаас сиргэ
 Сайылаан-кыстаан баран,
 Сааскы сылаас түстэҕинэ
 Саха сиригэр кэлэн
 Силис-мутук тардаары,
 Суордара сылдыар сиргитигэр
 Уйа онгостон баран,
 Тураах сордоохтор
 Суор обургулары
 Сүгүн көтүппэт,
 Сырытыннарбат буоллахтарына,
 Уйаларыгар киирэн
 Сымыыттарын сиэтэлээн барангың,
 Уйаларын тоҕута тэбиэлээн,
 Суулларан-түгнэрэн
 Көтөн тахсаргын
 Үгүстүк көрөөччүбүн.
 Бултуу-алтыы сырыттапына
 Тайах, таба ханна сылдыарын
 Ыйан-кэрдэн биэрээччигин.
 Дьэ эрэ, хара көтөрүм,
 Этэн-сагаран көрүүй,
 Тоҕо мин тэнийбэт,
 Тулаайахсыйбыт курдук
 Сананар буоллум?
 Туруору тутан тойонноон,
 Сытыары тутан сыаналаан көрдөргүн,
 Хайдах буолуо этэй? – диэн
 Көрдөһө турбута үһү.
 Ону истэн баран
 Хара суор обургу
 Кынатын сапсынан,
 Хоноччу туттан олорон,
 Туралыс-илэрис көрөн

Сахалы сангарбыт,
Киһилии кэпсээбит:
– Хоох, хоорт!
Ураанхай оҕото,
Саха саарына
Син сөпкө сагараҕын.
Охсуһуулаах-этиһиилээх
Орто туруой дойдубар
Туох буоларын,
Тоҕо буоларын
Тобулан өйдөөччү,
Удумаҕалаан билээччи,
Туруору тутан
Толкуйдаан көрөөччү,
Туора ууран тургутааччы,
Сытыары сытыаран,
Сыаналаан сыымайдааччы
Кырдьык мин буолабын.
Онон мин эйиэхэ
Сабаҕалы санаан
Манныгы этэбин:
Синин этэ сиппит,
Буутун этэ мунгутаабыт,
Ойох көрдөөн
Утуйбат буолбуккун.
Оҕо онгорон
Төрөтөр оҕону төлкөлүүр,
Иитэр сүөһүнү күрүөлүүр,
Аал уоту оттор,
Алаһа дьизни иччилиир
Үтүө кэмин
Тоҕуоруйан кэлбит эбит дии, нохоо!
Чэ, үгүһү дойҕохтообоппун
Миигин батыһан иһээр
Хоох, хоорт! – диэбитэ үһү.
Биһиги киһибит
Иһиттим-истибэтим диэбэтэх,
Суору батыһан
Собуруулуу илин диэки
Сүүрэн-хааман испит.
Кыһыны кыйдаанынан⁵² билэн,
Сааскы кэми саппаҕынан,
Сайынгыны самырынан,
Күһүнгүнү кырыатынан билэн
Баран испитэ эбитэ үһү.
Өр дуу, өтөр дуу

⁵² Кыйдаан – буран, метель.

Айаннаабытын өйдөөбөтө,
 Биирдэ истибитэ –
 Баран иһэр сирин диэки
 Чуораан бөҕө чугдаарда,
 Хобо арааһа хонгунаата.
 Өр хаампата,
 Үтүө дойдуну
 Өнгөйөн көрдө.
 Онно көрбүтэ –
 Тулук чыычаахтар
 Халыг үгүс үөрдэрэ
 Хаар үрдүгэр түһэн
 Хаама сылдыбаларын курдук,
 Таба сүүнэ халыг үөрэ
 Тула өттүгэр ыраах
 Тарҕанан аһыы сылдыбаллар,
 Хара табалар ханыыласпыттар,
 Кубаҕай атырдар куоталаспыттар,
 Элэмэс буурдар элэнгэстилэр,
 Манган муойкаалар⁵³
 Муостарын онгостоллор,
 Суонгаалар⁵⁴ саантаабыттар,
 Тугуттар мунан энтэрэллэр⁵⁵,
 Ийэлэрэ тыһы табалар
 Энтэрэн эпийэттииллэр,
 Кычыыска⁵⁶ табаларга
 Хоройдор⁵⁷ холбоспуттар,
 Үктээнэлэр⁵⁸ үөрдээбиттэр,
 Буур табалар мустубуттар,
 Чээнкээйилээх маангхайдар⁵⁹
 Тэйиччи хаамсаллар,
 Тыастаахтарга тийбиттэр,
 Чуорааннаахтарга чугаһаабыттар,
 Хоболоохторго холбоспуттар.
 Хара суор обургу
 Биһиги киһибитин
 Үрдүнэн үс төгүл
 Эргийэн баран,
 Төттөрү көтөн
 Тарыкынайа турда.

⁵³ Муойка – диал. олень-самец второго года.

⁵⁴ Суонгаа – диал. новорожденный олененок.

⁵⁵ Энтэр – олений зов, подобно тому, как мычат коровы.

⁵⁶ Кычыыска – молодой олень 2 года от роду.

⁵⁷ Хоройдор – молодой олень; пыжик (самец) по 2-му году; олень от рождения до весны 3-го года; двухгодовалый олененок.

⁵⁸ Үктээнэлэр – эвенк. иктээнэ – 1) олень-бык двух-трех лет; 2) лось трех лет.

⁵⁹ Маангхайдар – эвенк. вāнггэй; бāнггэй – яловая важенка.

«Ити аата
Мантан антах
Бэйэҕин бэйэн
Билинэҕин диэтэҕэ» – дии санаата.
Саһархай өгнөөх
Сара кубалар кынаттарын
Субуруччу туппут курдук
Сарыы ураһалар
Субуруһан тураллар эбит.
Ураһалар илин диэки
Өттүлэрин өгөйөн көрбүтэ –
Налыы хочо-алаас
Нэлэмэн күөх ортотугар
Саһыл тириитэ саламалаах,
Киис тириитэ киэргэллээх,
Таба муоһа көхөлөөх
Аал Луук Мас
Үүнэн лаглайан турар эбит.
Ол аннараа өттүгэр
Үрдүүр-намтыыр сыырдардаах,
Синик ычыкыыннаах⁶⁰,
Сис тыалардаах,
Алыһар былытым
Арҕаһын курдук
Адаарыйбыт таастардаах
Арҕастардаах эбит.
Күөх нэлэмэн дойду
Көрсө нэлийэн
Күөгэйэ сытар эбит.
Кэнчээри бытыгыраабыт
Күөх ача оттоох
Кырдал үрдүттэн
Кини кэлбитин уруйдуурдуу
Көмүстүүрү күөмэйдээх,
Кылыһахтаах куоластаах
Күөрэгэй чыычааҕым
Көттөр көтөн күөрэйэн
Көрү-нары тарта.
Килэккэй ньуурдаах,
Күөх хомус кытыллаах
Көлүкэчээн тыымпыга
Күлүмүрдүүр күнүм
Кыһыл көмүс сардангалара
Курулаччы кутуллаллар.
Кылыс от быыһыттан
Кырааскалаах тумустаах,

⁶⁰ Ычыкыын от ычык – густой лес из мелкой, молодой лиственницы.

Кэмпэккэй кэнгирилээх,
 Күрүүлээх кылатардаах,
 Күөкэйбит моонньулаах,
 Кэрэмэс күрэн түүлэрдээх,
 Кэннин диэки тарааммыт
 Күөх баттахтаах
 Көбөн кумум
 Кэһиэбирбит куолаһынан
 Кэргэнинээн кэпсэтэр.
 Көлүйэ күөлгэ
 Кунньалгы кустар
 Кэлэн түһэллэр,
 Кэри кэрэ тыаларым
 Кэрдийсэнэн көстөллөр.
 Кэрискэбит кэннигэр
 Кыра хаппыт мутукка
 Куохаллаахтаан олорон
 Кэрэх тиитим үрдүттэн
 Кэрэ кэммит кэлбитин
 Кэбэ көтөр
 Кэпсээн, этэн чоргуйда,
 Күөх тыабыт доргуйда.
 Күөллэр көмүс ньурдарыгар
 Куба көтөрдөр
 Күөгэлдьиһэ усталлар,
 Күртэн кустар⁶¹
 Кэлимсэтик харбыллар,
 Куоҕастар хахаараллар.
 Кытыл кутатыгар
 Кырбас, эһэ бараахтар
 Күргүөмүнэн хаамсаллар;
 Кураҕаччы көтөрдөр
 Кылыыҥкайдаан ылаллар;
 Кытыан кэннигэр
 Куртуйахтар куллугураһаллар;
 Кэри саҕатыгар
 Кукаакылар көрсөллөр;
 Киргиллэр ытаһаллар,
 Кырбыйдар көтөллөр,
 Киис кыыллар
 Көстө ойон ааһаллар,
 Кутуйахтар чыыбырҕаһаллар,
 Күтэрдэр сүүрэккэлииллэр.
 Бүдүрүйэри билбэтэх
 Борон тураҕас аттаах
 Батыя Бэрт бухатыыр

⁶¹ Күртэн куст – нырок красноголовый (редко встречающаяся морская утка размером меньше турапна).

Ох саатын
Ноторуускалыы⁶² кэтэн,
Батыйатын хаатыгар уган
Баайан баран,
Илиитигэр тутан
Далла ураһалар ортолоругар
Дьэндэйэн турар
Моҕол ураһаҕа
Чугаһаан кэлэн баран,
Бу курдук диэн
Тойук туойа турбута
Оннуга эбитэ үһү:
– Дьэ, бую!
Дьяангы хайатыгар дьиэлээх,
Курун тыаҕа куораттаах,
Эркэнэ хара тыа
Эриэккэс⁶³ киһитэ,
Эбэнки омугун
Эрчимнээх уола,
Эйэлээх майгылаах,
Эрдээх санаалаах,
Эрэллээх көмүскээччитэ,
Баай Байанай
Маанылаах булчута,
Аламай манган күннээх,
Айгыр-силик айылҕалаах,
Аан ийэ дойду
Аатырбыт арангаччылааччыта,
Аллаах туут хайыһар көлөлөөх,
Элэмэс буур далаһалаах,
Миинньэр мингэ атыырдаах,
Дьирибиниир дьирибиилээх,
Дьэргэлгэннээх салгыннаах,
Дьоллоох түһүлгэлээх,
Дьяһаллаах дьороҕойо,
Дьохуннаах баһылык
Дьолума Дьэргэстэй бухатыыр!
Түстүүр ини бэйэбэр
Сүһүөхтээх бэйэм сүгүрүйэн,
Хоолдуктаах бэйэм хонкуйан,
Тобуктаах бэйэм тонхойон,
Дорооболоһон эрэбин,
Нөрүөн-нөргүй!
Кимтэн кииннээх,

⁶² Ноторууска – кожная перевязь, к которой привешаны все необходимые принадлежности охоты: пороховница, мешочек для пуль или дроби, пистонница, отвертка, затравник, мерка и забойник; пороховница, пороховой рог.

⁶³ Рук.: эриэнкэс

Хантан хааннаах киһи
 Кэллиг диэтэргин?
 Тоѳус томторѳолоох
 Тойон халлааным анныгар
 Тура тэбинэн төрөөбүт,
 Көмүскэстиир санаалаах,
 Көхсүтүттэн көнтөстөөх
 Күн аайы аймаѳын
 Көмүскүүргэ аналлаах,
 Бүдүрүйэри билбэтэх
 Борон тураѳас аттаах
 Батыя Бэрт бухатыыр
 Кэпсэтэ, сэхэргэхэ, билсэ
 Кэлэн турабын, – диэн баран,
 Биһиги киһибит
 Сүгүрүс гынна.

Моѳол ураһа

Аана аһылларын кытта
 Дьолума Дьэргэстэй бухатыыр
 Аргый аѳай ааданнаан
 Тахсан тийэн кэллэ.
 Кини кэнниттэн,
 Онтон-мантан
 Отомо-ботомо
 Уолаттар-кыргыттар
 Ойуолаһан таѳыстылар.
 Кинилэр кэннилэриттэн
 Дьолума Дьэргэстэй бухатыыр балта
 Тулукчаана Куо
 Дьүөгэ кыргыттарынаан
 Моѳол ураһа иһиттэн
 Тахсан кэлэллэр.
 Убайдарын кэннигэр
 Тэйиччи тохтоон,
 Хап-хара моонньоѳон курдук
 Харахтарынан уоттааѳынан
 Чоѳулуччу көрөн,
 Дьиктиргээн-дьийбэргээн
 Биһиги киһибитин
 Одуулаһа турдулар.

Бүдүрүйэри билбэтэх

Борон тураѳас аттаах
 Батыя Бэрт бухатыыр
 Тулукчаана Куону
 Көрө түһээт,
 Орто туруой дойдутугар
 Туох баарын барытын
 Таһыччы умнан кэбиһэн

Таалан турбахтаан ылла.
Күн айыы аймағын оҕото
Кэрэтэ-үчүгэйэ
Кэмэ суох эбит.
Оһуордаах таҥастаах
Оһуор⁶⁴ оҕото олус [эбит],
Таҥалай ойуу мандардаах
Тыа сириҥ кыыһа
Тоҕо баҕас кэрэтэй.
Үрдүк айыылар
Үтүө-кэрэ кыыһы
Үөскэтэр кэмнэригэр
Үс күн устатыгар
Үгүс мөккүөрдээхтик
Үүрээҥнээхтик дьүүлэспиттэр:
«Үрүҥ күнү
Үөскэппиппит туххары
Үтүө-кэрэ бэлэҕи
Үтэйэн түһэрэ иликпит.
Үгүс кэлэр үйэлэргэ
Үөрэ, өйдүү сылдыалларыгар
Өс хоһоонун курдук
Үчүгэй, кэрэ кыыһы
Үөскэттэхпит буоллун!» – диэннэр,
Үөрүүлээхтик быһаараннар
Үгүс дойду үтүөтүн,
Элбэх омук кэрэтин
Үмүрү тардан ылан
Үөскэтэн төрөппүттэрэ үһү.
Тулукчаана Куо барахсан
Майгылаах бастыҥа,
Сүрэхтээх үтүөтэ,
Суобастаах кэрэтэ,
Алтыһарга аналлаах
Атыҥырас сүрэхтээх,
Аһыныгас санаалаах,
Амарах бэйэлээх [эбит].
Аламай маҥан күннээх,
Аар ытык ыйдаах,
Араҥас сулустаах,
Ааттаах үргэл илдьиттээх,
Айгыр-силик айылҕалаах
Аан ийэ дойдубар анаммыт
Тыыннаах ойуу [эбит].
Элэмэс буур миинньэрдээх
Дьолума Дьэргэстэй бухатыыр

⁶⁴ Рук.: оһуур

Биһиги киһибитигэр туһаайан
 Бу курдук диэн
 Тойук туойа турбут:
 – Дьээ, буо!
 Тобус томторҕолоох
 Тойон халлаан анныгар
 Тура тэбинэн төрөөбүт
 Бүдүрүйэри билбэтэх
 Борон тураҕас аттаах
 Батыйа Бэрт бухатыыр!
 Ыраах сиртэн
 Ытык ыалдьыт,
 Тэҕил дойдуттан
 Дьонуннаах киһи,
 Хол дойдуттан
 Холобурдаах хоноһо,
 Дойду киһитэ барахсан
 Айыы күн аймаҕын
 Арангаччылыыр аналлаах,
 Көмүскэстиир санаалаах,
 Күн айыы дьонун
 Көмүскүүргэ анаммыт
 Күн айыы бухатыыра!
 Аҕыс айан суолун
 Аартыктарын арыһан
 Айаннаан кэлбитин
 Адьас анаабыт курдук [эбит].
 Арааһа үрдүкү айыылар
 Анаан, ыйан сирдээн
 Аҕалбыттар быһыылаах.
 Сангарбатаргын да ону
 Сэрэйэн, билэн турабын,
 Сэһэргээбэтэргин да
 Сүрэбин кистэлэн
 Санаатын билэн турабын.
 Сиһинг этэ ситэн,
 Буутунг этэ муһутаан,
 Аал уоту оттор,
 Алаһа дьизни тэринэр
 Аналлаах кэминг-кэрдиинг
 Атыыр оҕус буолан
 Аартык төрдүн айы
 Айаатаан лүнкүнэтэн,
 Айаннаан кэлбитин
 Алыс даа эбит.
 Кыра балтыбын
 Тулукчаана Куону
 Талаан-уоран

Илдэ бара сатааччылар
Кэлэр буоллулар.
Саһан кэлбити самнаран,
Уора кэлбити умсаран,
Ону манаан
Барбат-кэлбэт буолан,
Мунчааран олоробун.
Хол холоһон,
Далла мэндэһэн,
Күрэс былдьаһан,
Миигин кытары
Тэҥнэхэр киһиэхэ
Туллукчаана Куо
Кэргэн тахсар аналлаах.
Суон сураххыттан-садьыккыттан
Сылыктаан иһиттэххэ,
Миигин кытары тэҥнэ
Оонньоох-көрүлүөх
Эн баар быһыылааххын.
Хата көрүспүччэ
Оонньоон-көрүлээн ааһыахпыт,
Көрү-нары тардыахпыт.
Сотору манна
Тийэн кэлиэхтээх,
Айыҥат хаан аймаҕын
Араҥаччылыыр аналлаах,
Уордаах Дьөһөгөйтөн утумнаах,
Биэ уола
Тый Тырылай бухатыыр.
Күөх күн үүммүччэ
Көрдөөхтөр көрсүһэн
Көрү-нары
Көбүлүттэн ылыахпыт.
Суол киһитэ сынньанаар,
Сылайбытын буолуо.
Айан киһитэ ачыктаатаҕын,
Аһыахпыт-сиэхпит, кэл олоҕор. – диэн буолла.
Дьолума Дьэргэстэй бухатыыр
Туойан бүтэн баран,
Туора күрдьэх саҕа
Тахтайдарынан⁶⁵ тас-тас
Тыаһатарын кытары
Таһырдыа, кулуһун аттыгар
Таба-тайах тириилэрин
Тэлгэтэлээн кээстилэр.
Табаһыт уолаттар-кыргыттар

⁶⁵ Тахтай – эвфем. медвежья лапа. В данном контексте в значении «ладонь».

Туос остуол үрдүгэр
 Аһы-үөлү бэлэмнээтилэр,
 Томтойуор диэри
 Толору тастылар.
 Таба тылын,
 Буспут муоһун,
 Тайах боллоругун,
 Энэ этин-сыатын,
 Баайтаһын тайах
 Чөлүрбүт хаанын
 Быычаһыгар кутан, буһаран,
 Остуол уйарынан
 Ууран истилэр,
 Туос тордуйаларга
 Утахтары кутуталаатылар.
 Чоонкулары тойдулар,
 Силиилэрин хостотолоон
 Кытһа иһиттэргэ
 Угуталаан уурталаатылар,
 Чаан олгуйдары
 Оллоонтон таһаартаатылар.
 Саһа аһаары-сиэри
 Олорон эрдэхтэринэ,
 Сыһы унуоргу өттүттэн
 Сыыдам атаһ тыаһа
 Сыты анһы тыаһын курдук
 Сыбыгырайан иһэрэ иһилиннэ.
 Үөр табалар
 Үргэн сүүрдүлэр,
 Чуорааннар чугдаардылар,
 Хоболор хонкунаатылар,
 Бөрөлөр улустулар,
 Ыттар үрдүлэр.
 Өр-өтөр буолбата,
 Сыһы-сыһы мунгунан
 Сыспай сиэллээхтэри,
 Онгочо куйаар кутуруктаахтары
 Саха дьонугар
 Сырыһыннара оонньооччу,
 Тоһус томторһолоох
 Толомон маһан халлааным
 Үһүс томторһотугар олорор,
 Уордаах Дьөһөгөйтөн удьуордаах
 Бэриэччит Биэ уола
 Тһы Тырылай бухатыыр
 Тырылайдаан тыбыырбытынан
 Туос бөтөрөнүнэн тһийэн кэллэ.
 Хайдах-туох киһиний диэн

Дьүүлээн көрдөхө –
Курданарыгар диэри сылгы,
Курданарыттан үөһээ өттө
Киһи курдук эбит.
Бысталаабыт тиит курдук
Былларыттаҕас быччыннардаах,
Сыарҕалаах от курдук
Сараадыйбыт сарыннаах,
Куртуйах улар
Кутуругун курдук
Куударалаах баттахтаах,
Хара саарбаны
Хардарыта уурбут курдук
Халтан хаастардаах,
Эрэдэһиннээх тиэрбэс курдук
Эриличчи көрбүт
Икки киэнг харахтардаах,
Уон амчыкааны⁶⁶
Олбу-солбу туппут курдук
Уон отомой тарбахтардаах,
Хастаабыт тиит курдук харылардаах,
Буордаах сыгынах курдук бууттардаах,
Кэлин атахтарыгар
Түөрэм икки туйахтаах,
Атахтарын илин өттүгэр
Эрийии тимир энгээрдэрдээх,
Кэлин өттүлэригэр
Өлөр-хаалар күнгэ
Үрүҥ тыыным
Өллөйө буоллун диэн
Үргүйбэт үүдээһиннэрдээх,
Сарыы тирии тыйыһынан
Сааһылаан таҥныбыт [эбит].
Үөһээ өттүгэр үс хос
Үрүҥ көмүс куйахтаах,
Уһун уктаах
Улахан батыйалаах,
Өлөрсүү буолаары гыннабына
Үөгүлээбитинэн өтөрү түһэр
Өргөстөөх үгүүлээх,
Кыргыһыны биллэбинэ
Кыдыктаахтык кылааммытынан
Кыыныттан бэйэтэ тахсар
Кылааннаах кылыстаах,
Үрүйэ тоҕойо
Туора түспүтүн курдук

⁶⁶ Амчыкаан – эвенк. амчикā – хорек.

Чаачардаах ох саалаах
 Киһи киэнэ киилэ эбит.
 Аҕа-ийэ уустарын
 Араас өгнөөх-түүлээх
 Булчут ытгара
 Көрбөтөхтөрүн көрөн,
 Билбэтэхтэрин билэн
 Арахсыбакка батыһа сылдьан,
 Үрэр аарык буолбуттарыгар –
 «Бөхтөрү баайталаан!» – диэн
 Дьолума Дьэргэстэй бухатыыр
 Бэлиэ биэрэрин кытта
 Отомо-тотомо уолаттар
 Ытгарын ынгыртаан ылаттаан,
 Таба быатынан тииккэ
 Туомту баайан тохтоттулар;
 Лээмпини⁶⁷ ылан лаппыйан
 Ылаахха баайдылар;
 Холун быаны ылан
 Хомурҕанга хам таттылар;
 Маамыкта уһугунан
 Эбээскэ ингиннэрдилэр;
 Хатыс өтүүнэн
 Сыарҕа сынгаафар
 Сыһыары баайдылар;
 Ньюоҕуну ылаттаан
 Дьулурҕа сыарҕа баттыгар
 Баайталаан истилэр.
 Бары бааллан,
 Үрэллэрэ тохтоон
 Чуумпурбуттарыгар
 Чугаһаан кэлэн,
 Бэриэчит Биэ уола
 Тый Тырылай бухатыыр
 Хангарайынан өрөбөтүн
 «Тип-тип» охсо-охсо
 Тойук туойан,
 Тыбыыран барбыта:
 – Аанһаһа, аанһаһа!
 Дьааны хайата дьиэлээх,
 Курун тыа куораттаах,
 Эркэнэ хара тыа
 Эрэллээх оҕото,
 Эйэлээх эбэнки омугум
 Эрдээх, эрчимнээх көмүскээччитэ,
 Баай Байанай маанылаах булчута,

⁶⁷ Лээмпини – широкий заплочный ремень для тяги и облегчения переноски тяжестей, лямка.

Аан ийэ дойдум
Абыраллаах арангаччылааччыта,
Аллаах туут далаһалаах,
Элэмэс буур миинньэрдээх
Дьолума Дьэргэстэй бухатыыр!
Дьохуннаах бэйэбэр,
Ийэн-аҕан уустарын
Үрдүк-үтүө сололоохторугар
Тонобостоох бэйэм тонхойон,
Сүһүөхтээх бэйэм сүгүрүйэн
Дорооболоһон эрэбин!
Далла мэндэһэргэ,
Хол холоһорго,
Күөн көрсүһэргэ,
Күрэх былдыһарга
Быппыт ыңырыгыгын ылынан
Ыалдыттыгы кэллим.
Дьэргэлгэннээх күммүт
Дьоллоох уота
Дьирибинии күлүмнээтэ;
Ытык ыйбыт
Ыраас кэрэ тыына
Намалыйа наскыйда;
Орто туруой дойдум
Оһуордаах урсун,
Уйгу-быйангынан оргуйда.
Көмүскэстиир санаалаах,
Көхсүтүттэн көнтөстөөх
Күн аайы аймағын
Көмүскүүр аналлаах,
Бүдүрүйэри билбэтэх
Борон тураҕас аттаах
Батыя Бэрт бухатыыр,
Күрэх былдыһа
Кэлэн олорорун,
Кэлэр өттүгэр киэн,
Кэрэ кэскиллээх эбит.
Нөрүөн-нөргүй!
Аанһаһаа! – диэн
Туойа турбута үһү.
Дьолума Дьэргэстэй бухатыыр
Тый Тырылай бухатыырга
Туһаайан тойук туойбут:
– Көр, бу!
Аламай манган күннээх,
Аар ытык ыйдаах,
Айгыр-силик айылҕалаах
Аан ийэ дойдубар

Аһыныгас санаалаах,
 Амарах майгылаах,
 Арҕаһыттан тэһииннээх
 Айыы күн аймаҕын
 Арангаччылыыр аналлаах,
 Аҕыс хаттыгастаах
 Арыттаах күөх халлааным
 Үһүс арангатыгар
 Айаан-буйаан,
 Аатыран-суолуран олорор
 Айыы таңарата
 Уордаах Дьөһөгөйтөн удьуордаах,
 Бэриэччит Биэ уола
 Туппутун туруорбат,
 Харбаабытын хамнаппат
 Тый Тырылай бухатыыр,
 Далла мэндэһэргэ,
 Хол холоһорго,
 Күөн көрсөргө,
 Күрэс былдьаһарга
 Ыңырыыбын ылынан
 Ыалдьыттыы кэлбиккэр
 Барҕа махтал буоллун!
 Айан киһитэ ачыктаатабын?
 Аас, кэл, аһыахпыт, – диэн
 Туойан баран
 Сүгүрүһэн ыллылар,
 Куустуһан көбүстэрин
 Ыгыстарынан лас-лас охсустулар.
 Ыалдьытын аһылыкка
 Ыңыран аҕалла.
 Батыйа Бэрт бухатыыр
 Туран сүгүрүс гынан
 Дорооболоһон куустустулар.
 Ол кэнниттэн
 Түһүлгэ иһигэр бухатыырдар
 Түөлбэлээн олордулар.
 Дьолума Дьэргэстэй бухатыыр
 Кулуһун аттыгар кэлэн,
 Аал уотугар
 Маанкай⁶⁸ тыһы таба
 Тас сыатынан
 Ас кээһэн
 Анаан-минээн аһатан
 Алгыы-туойа турбут:
 – Көөр, бу!

⁶⁸ Маанкай - эвенк. вангай; бангай – яловая важенка.

Күлүбүрүү унаарар
Күөх буруолаах,
Күлүмнүү чабылыяр
Кыым кынаттаах,
Кытарар чох кыспалаах,
Кыһыл уот тыллаах,
Күүгүнэччи умайар
Кулуһун уота дурдалаах,
Манган баттах,
Бырдьа бытык,
Чүүчү кыламан,
Саһархай чанчык,
Саарба сангыях,
Сарыы сарын,
Улуу дьаалы
Хатан Тимизэрийэ,
Аһаа-сизэ, асхарый!
Үүт таас үктэллээх,
Үрүң тыыннаах,
Үтүө санаалаах,
Үрдүк сууппут,
Үңэр таңгарабыт,
Үүс таңгастаах
Үрүң Аар Тойон оҕонньор –
Сэбэки⁶⁹ таңгара,
Аһаа-сизэ, асхарый!
Аламай манган күннээх,
Айгыр-силик айылбалаах,
Аан дойдум иччитэ
Аан Алахчын Хотун,
Аһаа-сизэ, асхарый!
Аһыныгас санаалаах,
Арҕаһыттан тэһииннээх
Айыы күн аймахтарын
Аны кэлиэхтээх
Айдааннардаах кэмнэргэ
Аһынар буолаарын,
Араҕаччылыы тураарын,
Айхалгытын тиздээрин,
Алгыскытын этээрин!
Уруй! Уруй! Уруй-туску!
Дьолума Дьэргэстэй бухатыыр
«Уруй!» диэбитигэр
Бука бары баар дьон
«Уруй!» дии-дии
Илиилэрин өрө уунан,

⁶⁹ Сэбэки – эвенк. сэвэки – бог; изображение божества, идол; икона; дух-покровитель; священный.

Үөһээ айыылартан
Ахсаабат дьолу-соргуну,
Уостубат уйгуну-быйангы көрдөстүлэр.

Ол кэнниттэн бары олорон
Аһаан-сиэн асхарыйдылар.
Аһаан бүтээттэрин кытта
Көр-нар күөдьүйбүтүнэн барда.
Сээдьэлээн дьиэрэттилэр,
Ырыаһыттар ыллаатылар,
Тойуксуттар туйдулар,
Олонхотуттар олонголоотулар,
Сүүрүктэр сырыстылар,
Кытыгырастар кылайдылар,
Күүстээхтэр туһуннулар,
Олооччулаахтар ойуолаатылар,
Эмчирэлээхтэр⁷⁰ элэстэннилэр,
Этэрбэстээхтэр экирэтистилэр,
Сутуруолаахтар сырбайдылар,
Бүүппэхтээхтэр⁷¹ буурдаатылар,
Курумулаахтар⁷² куобахтаатылар,
Саныйахтаахтар сүүрдүлэр,
Хагыдахтаахтар⁷³ холостулар.

Киэһээнги кэрэ кэмнэ
Күлүмүрдүүр көмүс күн
Киирэр сиригэр кэлэн,
Кыркаҕа суох
Кылбаа манган халлааным
Киирэн эрэр көмүс
Күн уотугар
Күлүмүрдүү кытыастан,
Кустугунан куустуһан,
Кытаран-тэтэрэн
Кыыһан эрдэбинэ,
Айыы бухатыырдарын
Оонньуулар саҕаланна –
Далла мэндэһэн,
Сыал ытыһыыга
Дьолума Дьэргэстэй бухатыыр
Оһунан кыыраҕатытта;
Хол холоһууга

⁷⁰ Эмчирэ – зимние торбасы из коровьих или бычьих камысов (ножных шкурков), шерстью наружу, с короткими голенищами, подбираемыми под сутуруо (набедренные штаны). От эвенк. һэмчүрэ – короткая мужская обувь из камусов или ровдуг.

⁷¹ Бүүппэх – кожная обувь (торбоса) с короткими голенищами, но выше колен.

⁷² Рук.: күрүмүлээхтэр.

⁷³ Лит.: хаҕыдах – невзрачный, непригожий, всякая жесткая кожа; изорванная, поношенная шуба шерстью наружу (еще хуже чем арбаҕас), дошенка.

Бэриэччит Биэ уола
Тый Тырылай бухатыыр
Бастаан үөрдэ-көттө;
Батыя Бэрт бухатыыр
Буурдааһынна, тустууга
Баһыйталаан табыста.
Айыы бухатыырдарын
Айхаллаан-уруйдаан
Атырдыах атахтаахтар,
Адаар муостаахтар
Атахтарын мүһэтин
Адаарыччы туттаргаан кэбистилэр.
Батыя Бэрт бухатыыр
Үөрэн-көтөн тойук
Туойа турбут үһү:
– Дьээ, буо!
Аламай манган күннээх,
Аар ытык ыйдаах,
Аранас сулус арыалдыттаах
Аан ийэ дойдубар
Арбаһыттан тэһииннээх,
Айынгат хаан аймағын
Араначчылыыр аналлаах
Дьолума Дьэргэстэй бухатыыр!
Бэриэччит биэ уола
Тый Тырылай бухатыыр!
Аны кэлэр кэмнэrim
Атааннаах-мөнгүөннээх,
Айдааннаах арбастарыгар
Алдыархайдаах амырыын
Аллараа дойдуттан
Аргыйар аргыары
Атахпытынан хам үктүөхпүт;
Үргүйэр үргүөрү
Үс буоламыт
Үмүрүччү тардан
Үтүлүкпүтүнэн бүөлүөхпүт;
Сүбэни холбоон,
Сүбэлэхэр буолуохпүт.
Иллээхтик түмсэн
«Ил Түмэн» тэринэн,
Кэпсэтэр буолуоҕун! – диир.
Бука бары
«Сөпкө этэҕин, дьаралык!»
Диэн хаһыытаһаллар.
Биһиги киһибит салгыы
Туойа турбут:
– Ойор күннээх,

Охтор мастаах,
 Уостар уулаах,
 Оһуордаах ойуулаах
 Орто туруой дойдубар
 Олохсуйбут эрэ барыта
 Олоһун онгостор,
 Оҗо төрөтөр,
 Одун хаантан онгоһуулаах.
 Оннук эбит буоллаһына
 Аал уот оттунар,
 Алаһа дьиз тэринэр
 Кэмим-кэрдийим
 Кэллэ быһыылаах.
 Тэтэркэй имнээх
 Тулукчаана Куо, сэгэртэйим,
 Алтан түөстээх далбарайым,
 Көмүс түөстээх күөрэгэйим,
 Кэргэн буола
 Кэлиэн этэ дуо? – диэн
 Тойук туойа турбута үһү.
 Дьолума Дьэргэстэй бухатыыр
 Балтын Тулукчаана Куону
 Сизэтан лэглэритэн аҗалан
 Батыяа Бэрт бухатыырга
 Туттаран кэбистэ.
 Тунаарыччы көрбүт,
 Тэтэркэй имнээх,
 Туналҗаннаах ньуурдаах
 Тулукчаана Куо
 Тойук туойан
 Түөһэ томтойо,
 Эмийэ тэрэйэ
 Турбута үһү:
 – Ээһээ, эһээ!
 Күлүмүрдүүр күннээх,
 Күөх дьаһыл халлааннаах,
 Көмүскэстиир санаалаах,
 Көхсүтүттэн көнтөстөөх
 Күн айыы аймаһын
 Көстүбэт биистэриттэн
 Көмүскүүргэ аналлаах,
 Бүдүрүйэри билбэтэх
 Борон тураҗас аттаах
 Батыяа Бэрт бухатыырга
 Одун Хаан онгоһуутунан,
 Чынгыс Хаан ыйааһынан,
 Дьылҗа Хаан анабылынан
 Дьоһуннаах доҗор буолар;

Иэйэхсиккэ этитэн,
Айыыһыттан алҕатан,
Кэргэн буолар кэскилбититтэн
Кэмэ суох үөрэ-көтө турабын!
Аймах билэ дьоннорум
Алгыскытын тиэрдин,
Урууларым барахсаттар,
Уруйдаан, тускулаан!

Түһүлгэ дьоно бука бары
Уруйдуулар-айхаллыылар.
Отут хонуктаах
Улуу уруу сабаланар.
Омоллоон уйгута,
Дьэргэстэй ыһыаҕа,
Сэтгэ хонуктаах сээдьэ,
Уон күннээх оһуокай,
Эккириирдээх эһиэкэй
Манна буолаллар.

Батыйа Бэрт бухатыыр
Көмүс түөстээх күөрэгэйинээн
Тулдукчаана Куолуун
Күнү быһа
Көрү-нары
Көбүлүттэн тутан
Көрүлээн-күөнэхтээн баран,
Төлөрүйбэт хараҕалаах
Түлүк бараан
Түүн обургу
Хараҕанан хаайан,
Утуйарынан олуйан
Устан кэлбитигэр,
Ураһа иһигэр
Эһэ үллүк үрдүгэр,
Саһыл суорҕан иһигэр,
Саарба тириитэ сыттыкка
Сыбыс-сыгынньах сытаннар
Обойукаан уостарынан
Уохтаахтык уурастылар,
Сырдык сирэйдэриттэн
Сытыытык сылластылар,
Сылаастык куустустулар.
Сүрэхтэрэ өрүкүйдэ,
Сүһүөхтэрэ хамнаата,
Сүмэкийдэрэ уулунна.
Саха ураанхай киһитэ
Сэлтиэхэлээх түүлээх
Сэтгэ саастаах
Соноҕос атыыр

Сототун саға сэбинэн
 Салахай, сарыы бүрүөнү
 Сайа симэн киллэрэн,
 Сэттэ хонук устатыгар
 Сынньанан ылбакка
 Сириэдийэн кээһэ-кээһэ
 Сыппыттара эбитэ үһү.

Сэттэ түүннээх күн бүтүүтэ
 Сыһыы унуоргутун диэккиттэн
 Сыыдам ат туйабын тыаһын курдук
 Сыбдыгырыйан иһэрэ иһилиннэ.
 Өр-өтөр буолбата
 Хорохоот уол
 Сүүрдэн кэлэн
 Субу курдук диэн
 Санара-туойа турбут:

– Аһулутаан, аһулутаан!

Аһыныгас санаалаах,
 Арҕаһыттан тэһииннээх,
 Айыы күн аймабын
 Алдьархайтан абырыыр,
 Арангаччылыыр аналлаах,
 Аҕа, убай дьоннорум –
 Батыйа Бэрт бухатыыр,
 Дьолума Дьэргэстэй уонна
 Тый Тырылай бухатыырдар!
 Орто чабыл дойду
 Ытыктанар дьонноро
 Түмүк Дархан оҕонньор,
 Сайсары Хотун эмээхсин
 Сиргэ түспүт сэрэбиэйдэрин,
 Сыһыы унуоруттан
 Сырдаан көстөр,
 Көрүҥнээх кэрэтэ
 Күннэй Куо кыыстарын
 Аллараа дойду абааһыта
 Дьабыллаах дьардьама аттаах
 Дьаам Дьараан бухатыыр
 Дьахтарга наадыан,
 Ойохтоноору оллойон,
 Орулуур отут хонугунан
 Ойутаан кэлэр үһү.
 Далла мэндэһэн,
 Сыал ытыһан
 Сыһыы унуор ыйаммыт
 Күннэй Куо
 Көмүс биһилэҕин быатын
 Быһа ытта даҕаны

Ылан илдэе барар үһү.
Ону баран быыһы охсун!
Халын хахха,
Суон дурда
Буолар үһүгүт!
Курдукчай, курдукчай!
Ыргыл-тыргыл ырыабын
Ылынаргыт буолуо дуо?
Торгул-иргил тойукпун
Тойоннуургут буолуо дуо?
Этэҕэ-тэтэҕэ этиибэр
Эппиэттииргит буолуо дуо?
Курдукчай, курдукчай! – диэн
Туойа турда.

Итини истээт
Айыы бухатыыр дара
Хаппыт мас курдук
Хааннарын таттардылар,
Киил мас курдук
Кэдэрги таттардылар.
Характарыттан хатат
Уотун курдуктар чабылыстылар,
Сирэйдэриттэн сиэрэ
Уотун курдуктар сирдиргээтилэр.
Ил Түмэнгэ түмсэн
Сүбэлэһэ охсоот,
Дьолума Дьэргэстэй бухатыыр
Тойук туойа турбут:

– Көөр, бу!

Аламай манган күннээх,
Аар ытык ыйдаах,
Айгыр-силик айылбалаах,
Айынгат хаан аймахтарын
Аан ийэ дойдуларын
Алдьархайдаах амырыын
Абааһы аймахтарыттан
Араҥаччылыырга ананан
Айыллан үөскээбит дьоммут!
Айыы күн аймаҕын
Араҥаччылыы бараары
Атааннаах-мөнгүөннээх
Аҕыс аартыгы арыян,
Айан суолугар турунуохпут,
Күн айыы аймаҕын
Көмүскүү барыахпыт.
Түмүк Дархан кырдыаҕаска
Барангынын тиэрдэ оҕус
Биһиги сотору тийиэхпит! – диэн

Туойа турбут.
 Итини истээт
 Хорохоот уол
 Атыгар олорон
 Айаҕа хайдарынан айдааран,
 Араастаан туойа-туойа
 Ахтыр-ахтыр хаамтаран,
 Айгыр-айгыр айаннатан,
 Айгыстан төннө турбут.
 Айыы бухатыыр дара
 Айанныырга тэриннилэр,
 Сааларын-саадаhtarын,
 Сэптэрин-сэбиргэллэрин
 Сааһылаан баран,
 Дьолум Дьэргэстэй бухатыыр
 «Буот-буот!» диэн
 Ыҥыраын кытары
 Элэмэс буур таба
 Энгтэрэ-энтэрэ
 Атаралаан кэлбитин
 Бас быалаан баайда,
 Ыҥыырынан ыҥыырдаата,
 Биир холунунан холуннаан кэбистэ.
 Батыйа Бэрт бухатыыр
 «Хооху-хооху!» диэн
 Ыҥыраын кытары
 Бүдүрүйэри билбэтэх
 Борон тураҕас ата
 Бөтөрөннөөн-сиэлэн,
 Кистии-кистии сүүрэн кэлэн,
 Тырылайдаан баран
 Турунан кэбиспитигэр,
 Биһиги киһибит
 Көмүс күөрэгэйин мэнэстэн
 Бараары турдаhtarына,
 Мэдэлэ Кырдыаҕас
 Кулуһун оттон,
 Кутаатыгар сыалаах этинэн
 Ас кээһэ-кээһэ
 Бу курдук диэн
 Алгыы турбута үһү:
 – Көөр, бу!
 Аал уотум иччитэ
 Аһаа, асхарый!
 Аан дойду иччитэ,
 Аһаа, астын!
 Сындыыстаах-чолбонноох
 Сырдык халлааным

Сырдык санаалаах,
Сылаас тыыннаах
Улуу баһылыга
Сэбэки Тойон Кырдыаҕас,
Аһаа-сизэ, асхарый!
Мин диэки көрөн
Мичик гын,
Сымнаҕас сылаас хараххынан
Сыаналаа, көр-иһит!
Оҕолорбут айан суолун
Аартыктарын арыян
Айаннаан эрэллэр.
Айыы дьонун арангаччылыы,
Күн сиригэр
Куттал суоһаабытын
Көмүскүү баралларын
Кэлэр кэнчээрилээх кэмнэргэ
Көрөр-истэр буолаарың!
Оҕолорбут барахсаттар,
Охтоохтон охтумаарың,
Саалаахтан самнымаарың,
Уйгугут улааттын,
Саргыгыт салалыннын!

Айыы бухатыырдарын
Аан ийэ дойдуларыгар
Ахсым айаннара саҕаланна.
Атахтарын анныттан
Ала буркун ааннаата,
Хоннохторун анныттан
Хара холорук тыал
Хоройо эргийдэ.
Хатын мастары
Хаарыйан ааспыттара
Хотун дьахтар буоланнар
Халахайдана хааллылар;
Кыһыл талахтары
Кыһарыйа көтүппүттэрэ
Кыыс дьахтар буоланнар
Кылана-ыһыытыы турдулар;
Тиит мастары
Түгнэритэ көппүттэрэ
Тийэх эһэ буоланнар
Тиниктэһэн тирэнгэстилэр;
Сытар дүлүгнэри
Сыйа тэппиттэрэ
Сырҕан эһэ буоланнар
Сабырҕахтаһа сырыттылар;
Тэтинг мастары

Түгнэри көппүттэрэ
 Тигэнэ кунан буоланнар
 Харсан тиниктэһэн турдулар;
 Ыарҕа талахтары
 Ыбылы үктээн ааспыттара
 Ытырыык ыттар курдук
 Ыйылаһа хааллылар.
 Өр-өтөр айаннаабатылар,
 Күөх нусхал салгынынан
 Күөгэлдьийэ сытар
 Кэрээбэт кэбэлээх,
 Өрөөбөт өтөннөөх,
 Барбат бараахтаах,
 Кырыымпалаах куоластаах
 Кыталык көтөрдөрүм
 Кырыяа көтөннөр
 Кытыытын булбатах,
 Турууктаан хаһыытыыр
 Туруйа көтөрдөрүм
 Тоҕус хонук устата
 Туора көтөннөр
 Туоратын булбатах
 Түмүк Дархан кырдыаҕас
 Сайсары Хотун эмээхсинниин
 Түөлбэлээн олорор сирдэригэр
 Тийиэн кэллилэр.
 Тоҕус туруйа уолаттар,
 Аҕыс кыталык кыргыттар
 Тэһиин туттулар.
 Түмүк Дархан оҕонньор
 Сайсары Хотун эмээхсинниин
 Айыы бухатыырдары[н]
 Аар баҕах аттыгар
 Көрсүтэлээн баран,
 Субу курдук диэн
 Тойук туойа турбута:
 – Дьээ, бую!
 Айыы күн аймахтарын
 Араначчылыыр аналлаах
 Айыы бухатыырдара
 Араскааттаах айан суолун
 Аартыктарын арыян
 Айаннаан кэлбиккит
 Алыс да үчүгэй эбит!
 Күн айыы дьонугар
 Моҕол ураһа саҕа
 Соргубут тосхойдо,
 Үрдүк булгунньах курдук

Өрөгөйбүт үрдээтэ!
Кистээбэккэ эттэхпинэ
Мунгура суох
Мунчааран олорбутум.
Алдьархайдаах амырыын
Аллараа дойдуттан
Айыллан олохсуйбут
Аллараа дойду
Абааһытын ааттааҕа
Дьабыллаах Дьардьама аттаах
Дьаам Дьараан бухатыыр
Күннэй Куону
«Кэргэн ылабын» – диэн
Кэлэ сылдыбытыгар,
Отут хонук болдьохтоон
Тохтогон турабын.
Ол болдьохпут бүгүн бүтэр.
Далла мэндэһэн, сыал ытыһан
Сахсары өрүс унуоргу өттүгэр
Тэптиргэ ураҕаска
Күннэй Куо
Көмүс биһилэбин
Кирис өтүүнэн
Кытаанахтык бааллан турарын
Кыраҕы киһи
Кыҥаан быһа ыттаҕына,
Кыыспын биэрэн
Күтүөт гыныах буолбутум.
Кэлэр күннэ
Көмүс күлүм күммүт
Күөрэйэн тахсан,
Кыһыл көмүс сардангалара
Кырдал сирдэргэ,
Көлүйэ күөллэргэ
Курулааччы кутуллауулар,
Күөрэгэй ыллаатаҕына,
Кэбэ көтөр кэпсээтэбинэ,
Кыраҕы бухатыырдар
Күрэхтэһэн ытыахтара.
Кыысчааным сыһа
Күннэй Куо
Кимиэхэ тахсара быһаарыллыа! – диэн
Туйбута дииллэр.
Батыя Бэрт бухатыыр
Тулукчаана Куону
Күннэй Куоҕа туттарбытыгар
Ураһаларыгар баран киирэллэр.
Батыя Бэрт бухатыыр

Тойук туойа турбут:
 – Дьээ, буо!
 Аһыныгас санаалаах
 Айыы аймағын
 Аҕата буолбут
 Түмүк Дархан кырдыаҕас!
 Көмүскэстиир санаалаах
 Күн айыы аймағын
 Күн күбэй ийэтэ буолбут
 Сайсары Хотун эмээхсин!
 Араначчылыыр аналлаах
 Айыы бухатыыр дара
 Анаан-минээн
 Айаннаан кэллибит.
 Аан ийэ дойду
 Күүһүн ангаара күүстээх
 Бэриэччит Биэ уола
 Тый Тырылай бухатыыр
 Тийиэн кэлэн турар.
 Эрэллээх киһибит,
 Эйэлээх доҕорбут
 Эбэнки аатырбыт күүстээбэ
 Дьолума Дьэргэстэй бухатыыр
 Ох курдук
 Онгостон кээлтэ.
 Үс аҕа уустара
 Сүбэбитин холбоон,
 Иллээхтик түмсэммит
 Ил Түмэн тэринэн
 Тийиэн кэллибит эбээт.
 Аллараттан аналлаах
 Адьарай биистэриттэн
 Атаҕастаары кэллэхтэринэ,
 Анныбытыгар баттаан,
 Алдьаталаан ытыахпыт!
 Уора-талыы кэлбиттэри
 Уорҕаларынан уурталаан
 Умсарыта охсуолуохпут!
 Сараһын биистэриттэн
 Саһан кэлбиттэри
 Самнартаан ытыахпыт!
 Сүгэ хоппотун
 Сүбэ хотуоҕа!
 Саарбах санаалаағы
 Тэһиинин тардыахпыт,
 Уодьуганын тутуохпут,
 Ат гынан аһааһахпыт,
 Оҕус гынан чурумчулуохпут,

Дөрөлөөн сизтиэхпит!
Аймах билэ дьоннорбут
Санаарџааман, санньыйыман,
Харыс хаалыман,
Сүөм түһүмэн,
Барыта этэнгэ буолуо.
Ыытар кыыркыт,
Тэбэр мохсоџолгут,
Кэйэр муоскут,
Охсор туйаххыт
Биһиги буолуохпут!
Өрөгөй-талаан үрдүөџэ,
Саргы-дьаалы салаллыаџа,
Уруй-туску улаатыаџа! – диэн
Туойа турбута.

Ол кэнниттэн,
Дьоннор тарџаһаннар
Бэриэчит Биэ уола
Тый Тырылай бухатыыры
Батыһа сылдьан
Көрдүлэр-иһиттилэр.

Дьолума Дьэргэстэй бухатыыр
Күннэй Куону көрөөт,
Сүрэџэр ыттарда.
Сырдык манган халлаана
Сырдыырга дылы гынна,
Сүрэџэ өрүкүйдэ,
Сүһүөџэ хамсаата,
Сүмэтэ уулунна.
Күннэй Куо кини көрдөџүнэ –
Тоџус күн
Толбонун курдук
Тэтэркэй ньуурдаах,
Үс күн
Үөрдүспүтүн курдук
Үтүөкээн дьүһүннээх,
Тахсан эрэр күн
Туналџанын курдук
Толбонноох имнээх,
Киирэн эрэр күн
Килбиэнин курдук
Кэрэ иэдэстэрдээх,
Сүрэхтээх эрэ
Сүгүрүйүөн курдук,
Көрбүт эрэ
Көџүйүөн курдук [эбит].
Көрө түһээт
Күүстээх таптала

Күөнүгэр күөрэйдэ,
 Күөмэйигэр көөнньө.
 Утаакы буолбата,
 Болоһо буурҕа түстэ,
 Дьабыллаах Дьардьама аттаах
 Дьаам Дьараан бухатыыр
 Дьоруолатан дайдаран кэллэ.
 Атыттан түһэн,
 Дьоһумсуйа туттан турда.
 Суллаабыт тиит курдук сотолоох,
 Хастаабыт харыйа курдук харылаах,
 Биэс былас бэкэйэр бииллээх,
 Алта былас дарайар сарыннаах,
 Үс былас үөкэйэр өттүктээх,
 Сыыр быстыбытын курдук
 Сылларыттаҕас сирэйдээх,
 Хаспах хайдыбытын курдук
 Хаһылыттаҕас харахтаах,
 Тоҕус илии
 Тордохтоох сирэйдээх,
 Аҕыс илии
 Ардахтаах иэдэстээх,
 Илиһһэй бөҕө
 Илэ бэрдэ,
 Көстүбэт уола
 Күтүр өстөөҕө [эбит].
 Буордаабынан-таастаабынан
 Бурулуччу көрбүт,
 Хааннаабынан-сииннээҕинэн
 Харылыччы кылаппыт.
 Өттүк баттанан баран,
 Бу курдук диэн
 Ыра барар
 Ырыалаах буолла,
 Тоҕу барар
 Тойуктаах буолла:
 – Ар-дьаалы, арт-татай!
 Тоҕус саханы
 Тоҕуорутарга аналлаах,
 Уон ураанхайы
 Уһатарга уураахтаах
 Түмүк Дархан оҕонньор,
 Сайсары Хотун эмээхсин!
 Үстээҕиттэн үлэспит,
 Алталаабыттан анаммыт,
 Тэтэркэй ньуурдаах,
 Туналҕаннаах сирэйдээх,
 Томтойбут түөстээх,

Тэрэйбит эмийдээх,
Кэрэчээн сэбэрэлээх
Көмүс чыычаахпын,
Күөрэгэйим оҕотун,
Ньыгы-ньыгы ньыгыйыкпын
Күннэй Куо барахсаммын,
Далла мэндэһэн, сыал ытыһан
Кыайыабым-хотуоҕум,
Өрөгөй-талааным үрдүөбэ,
Сэгэртэйим барахсаны
Сиэтэн ильдэ барыабым!
Миигин кытта
Күрэхтэспит бэдиктэри
Саакка-суукка киллэртиэм.
Албан ааттарын алдыатыабым,
Уһун уруйдарын уһуннарыабым,
Суон сурахтарын суурайыабым!
Күөрт күрэн ыт
Күлүүтүгэр түбэһиэхтэрэ,
Эриэн ыт элэгэр барыахтара!
Чэйин эрэ,
Күннэй Куо
Көмүс биһилэбин
Көстөр гына туруора охсун!
Быаны быһа ытан,
Көмүс биһилэби
Ыла охсуом этэ.
Олорор олоҕум
Олох буолбата,
Утуйар уум
Уу буолбата! – диэн
Туойа турбута.

Сайсары Хотун эмээхсин
Уһун санаата кылгаата,
Киэн көхсө кыараата,
Далай былас
Өйө-санаата татыарыйда,
Байбал былас
Толкуйа мунгурданна,
Улаханлык ыксыы санаата.
Ол эрэри толкуйун тобулан
Тойук туойа турбута:

– Дьээ, буо!

Тоноҕостоох бэйэм нуоҕайдым,
Хаалдыктаах бэйэм ханкыйдым,
Бүлгүnnээх бэйэм бүгүйдүм!
Хараҥа күлүккэр
Ханкыйан эрэбин,

Суон күлүккэр сөгөдүйэбин,
 Сүһүөхтээх бэйэм сүгүрүйэбин!
 Ааттаһар да ахсааннаах,
 Көрдөһөр да күттүөннээх,
 Уоһахта салаа,
 Унуохта көмүллээ,
 Уоскуйа түс.
 Далла мэндэһии,
 Сыал ытыыта
 Сарыал маһан күнүм
 Сардананан сыдыаайан,
 Сиэдэрэйдиир сибэккилээх
 Сирэм күөх сирбэр
 Саккыраччы тохтуута,
 Сарсыарда буолуута,
 Сиккиэр тыалга бигэтэн
 Сағалыыр туһунан
 Сөбүлэһэн турабыт.
 Сыалы хайдах ытары
 Сэрэбиэйинэн ытыабыт –
 Саар ыағастарга
 Сарыы таһас
 Сыыстара биир-икки сиринэн
 Дьөлөҕөстөөх буолуохтара.
 Биир дьөлөҕөстөөх
 Сарыы сыыстаах бастакынан ытар,
 Икки дьөлөҕөстөөх сарыылаах
 Иккиһинэн ытыахтаах,
 Дьөлөҕөһө суох сыыстаах
 Бүтэһигинэн ытыаҕа.
 Чэйинг эрэ, ноһолоор,
 Саар ыағастары ағалтаан,
 Сэргэ таһыгар туруортаан,
 Сабыталаан кэбиһин!
 Салыһнаах ытыстаах,
 Соргулаах санаалаах,
 Сағалыыр дьоллоннун! – диэн
 Туойа турбута үһү.
 Отомо-тотомо уолаттар
 Сабыылаах, хаппахтаах
 Саар ыағастары үһүөннэрин
 Сэргэ таһыгар
 Сэргэстэһэ туруортаатылар.
 Аллараа дойду ааттааҕа
 Дьаам Дьараан бухатыыр
 Бастакынан кэлэн
 Оттоку турар саар ыағас
 Хаппағын аһа баттаабыта –

Дьөлөҕөһө суох
Сарыы сыыһа буолан биэрдэ,
Онон бүтэһигинэн ытыахтаах.
Тый Тырылай бухатыыр
Биир саар ыаҕаһы
Аһа баттаан,
Икки дьөлөҕөстөөх
Сарыы сыыһын булан,
Иккиһинэн ытар буолла.
Үөрдэ быһыылаах,
Ингэрсийэн ылла.
Дьолума Дьэргэстэй бухатыыр
Бастакынан ытар буолан,
Үөрэн-көтөн бу курдук
Диэн туойа турбута:
– Көр, бу!
Саҕаланыыта сатаныах курдук
Соргум сорҕото баар эбит!
Балык ыамнаах,
Киһи күннээх,
Балык уу диригин былдьаһар,
Киһи күн кэрэтин батыһар.
Уол оҕо буоламмын
Бууламмыт мас курдук
Мускуллан улааппытым,
Үөл талах курдук
Эриллэн улааппыттым,
Уоттаах харахтаах
Утары көрбөтүн,
Уһун илиилээх
Утары уумматын,
Татаар тыллаах
Таба эппэтин,
Үрдүк айыылар
Араҕаччылыы тураарың!
Сэбэки таңгарам
Соноҕос ат соспот
Соргулуур буолаар!
Саргы-дьяалы салалыннын,
Салбалаабат тайанардаан,
Сытыы кыраҕы кылатардаан,
Сүһүөхпүн бүдүрүтүмэн!
Уулаах харахтаах
Унуоргутун булбатах
Уруйдаах олохтоорун! – диэн баран,
Аал уокка ас кээстэ,
Аһы уохтаах кымыһынан
Аан ийэ дойдутун

Аһатан, ыһан унаарытта.
 Дьэ, ол⁷⁴ кэнниттэн
 Бухатыырдар ураһаларыгар киирэн
 Охторун онгоһуннулар,
 Кыһаан көрө-көрө,
 Кыһан тэнгнээтилэр,
 Кутурук түүлээтилэр,
 Эбиэнин сытыылаатылар.

Күлүмүрдүүр күнүм
 Киистэлэрэ тэрэйэн,
 Кэлэн эрэр күннэргэ
 Кэрэлиирэ сарсыарда
 Кэрии күөх тыаларбыт
 Көмүс сарданга уоттарыгар
 Кэрдийсэнэн көһүннэ.
 Кэриискэлиир ойуурбут
 Кэтэбэриин өттүгэр
 Кыра хаппыт мутукка
 Куохаллаахтаан олорон
 Кэбэ көтөр чоргуйда,
 Күөх тыабыт доргуйда.
 Кэнчээри быһыһыттан,
 Кырдал кэрэ ньууруттан
 Көттөр көтөн дэгдэйдэ,
 Күөх далай халлаанга
 Көтө-дайа көрүлээтэ,
 Көстүбэт үрдүктэн
 Күөрэгэй чыычаабым [ыллаата].
 Ураанхайдар уһугуннулар,
 Саха ыала турдулар,
 Ынахтар мангырастылар,
 Ырийдэр мэнирээтилэр,
 Атыыр оҕустар айаатаатылар,
 Кулуннар кистээтилэр,
 Биэлэр ингэрсийдилэр,
 Атыыр сылгылар тырыдайдаатылар,
 Ыттар үрдүлэр.

Сахсары өрүс унуоргутугар,
 Тэптиргэ урабас төбөтүгэр
 Кыһыл көмүс биһилэби
 Кирис өгүүнэн
 Кытаанахтык баайан ыһаатылар.
 Бухатыырдар кэлэн
 Ытарга бэлэмнэнэн
 Охторун бэрэбиэркэлииллэр,
 Кыһаан-туһулаан көрөллөр.

⁷⁴ Рук.: уол

Ыраағы аттаағы ыытан,
Чугаһы чуорааны тыаһатан
Ынгыртаан аҕалтаатылар,
Киһи-сүөһү элбээтэ.
Түмүк Дархан оҕонньор
Сайсары Хотун эмэхсининээн
Дьөһүөлдьүттэринээн кэлэн
Чэчир иһигэр олороллор.
Далла мэндэһии саҕаланар,
Сыал ыталлар.

Бастагынан ытааччы
Дьолума Дьэргэстэй бухатыыр
Ох курдук онгостон
Ох саатын кирсин
Кулгааҕар диэри тардан
Кыҥаан-кыҥаан баран,
Оргууй аҕайдык
Ыһыктан кээспитэ,
Дапсы тыаһа
Этинг эппитин курдук
Өрө ньирилии түһэр,
Оноҕос куһууран тийээн,
Бихилэх ыйаммыт быатын
Пыс гына быһа түһэр.
Кыһыл көмүс бихилэх
Сиргэ кэлэн түспүтүн,
Көрөн турар дьоннортон
Сүүрэн кэлэннэр,
Илиилэригэр ыланнар
Өрө ууналлар,
«Кэрэ кэм үүннэ!
Уруй-туску!» – диэн
Үөгүлүүллэр, уруйдуулар.
Дьолума Дьэргэстэй бухатыыр
«Дьол-соргу тосхойдо,
Уруй-туску буоллун!» – диэн
Саҥара-саҥара,
Өрүтэ ыстангалаата.
Түмүк Дархан кырдыаҕас
Тойук туойа турбута үһү:
– Дьээ, буо!
Уруу буолар буолла,
Уруй-туску буоллун!
Айыы күн аймағын
Аналлаах оҕолоро
Аал уоту оттор,
Алаһа дьийэни тэринэр
Аналлаах эбиккит!

Ойор күммүт
 Оһуордаах уота
 Умайан күндээрдэ,
 Ытык ыйбыт
 Ириэнэх тыына
 Намылыйан наскыйда,
 Орто дойду
 Уйгулаах ньуура
 Уруйунан мичилийдэ,
 Уруй-уруй!
 Уруй-туску! – диэн туойбута.
 Мустубут эрэ барыта
 Дьолума Дьэргэстэй бухатыры
 Уруйдуу-айхаллы сырыттылар.

Арай туран бу кэмгэ
 Аллараа дойду абааһыта
 Дьабыллаах Дьардьама аттаах
 Дьаам Дьараан бухатыр
 «Айыы күн аймахтара
 Албыннаатылар!» – дии санаан,
 Оройун хаана оонньоото,
 Сүүһүн сээксэтэ сүүрэлээтэ.
 Буор булгунньах курдук
 Багдаччы үлүннэ,
 Суорба таас курдук
 Сараччы тутунна,
 Сатамматах сирэйдэннэ,
 Сымара таас көрүгнэннэ,
 Уңа хараҕа
 Уһун диэки
 Онньооччу татта,
 Хангас хараҕа
 Хааһын диэки
 Хаанньаччы тарта,
 Көмүс аалыытын курдук
 Көҕөрүс гынна,
 Тимир аалыытын курдук
 Дьэбидис гынна,
 Алтан аалыытын курдук
 Адьарыс гынна уонна
 Хахай кыыллыы
 Хаһытаан ылаат,
 Тойук туойбута:
 – Ар-дьаалы, арт-татай!
 Сах билэр эминэ тугуй!
 Айыы күн аймахтара
 Атахтарыгар сөрөөн,
 Алдьатан эрдэхтэриэн,

Күн хаан аймахтара
Кутуруктарыгар эрийэн,
Кураанағы куустаран,
Туманы туттаран,
Хаһыңы харбатан эрэллэрин
Көрөбүөт-көрбөккүөт!
Сыыһа сырыыны
Сырытыннаран эрэллэр,
Алҕас айаны
Айаннатан эрэллэр,
Хаарга хаамтаран,
Сииккэ сиэллэрэн эрэллэрин
Көрөбүөт-көрбөккүөт!
Дьолума Дьэргэстэй бухатыыр,
Эмэх эмэнэ,
Кырыа мыычас,
Тордох төбө,
Сүүһэ лэнкээрис,
Иһэ лэнээрис,
Төбөтө хараарыс
Эн баҕас,
Мин диэтэх киһиттэн
Күннэй Куо сэгэртэйбин
Көстө көтүтээри,
Көрдөрбүтүнэн мэлитээри
Гынаҕын дуо, сыакаар!
Оонньуу-оонньуу
Уоккун умуруоруом,
Күлэ-күлэ
Күлгүн таптайыам!
Ийэ уустары иннэртиэм,
Аҕа уустаан алдьаталыам!
Үөн-көйүүр
Үтэтэ онортуом,
Суор-тураах
Сизнгэ гынаттыам! – диэн
Тоҕо барар тойуктаах,
Ыналыйар ырыалаах буолта үһү.
Дьолума Дьэргэстэй бухатыыр
Тимир аалыытын курдук
Дьэбидис гыммыт,
Тойук туойа турбут:
– Көр, бу!
Аллараа дойду абааһыга
Дьабыллаах Дьардьама аттаах
Дьаам Дьараан бухатыыр!
Буор сирэй,
Хаан дьабалды,

Ынтах харах,
 Бэтгэх мурун,
 Хара түөкүн,
 Бурбалды сото!
 Күн айыы аймахтарын,
 Хааннаах атахынан аамайдаангын,
 Хаанынан ытаппыт
 Хара санаан
 Хараҥа дьуоҕаҕар тимирдиэ!
 Муос-муоска,
 Тиис-тиискэ,
 Содуомнаах сутурук
 Сырыыта билиэҕэ,
 Биэс тарбах биэриитэ,
 Уон тарбах
 Уунуута быһаарыаҕа,
 Дьоллоох илии дьолуота,
 Эрчимнээх илии
 Эбэрдэтэ этиэҕэ!
 Эйттэн туораангын
 Иэдэйэн эрдэҕин,
 Буруйун-сунханг бэйэҕэр! – диэн
 Туойан бүтэрин кытта,
 Абааһы уола
 Үөгүлээбитинэн үрдүгэр түстэ.
 Ахсаана биллибэт
 Алдьархай ааннаата,
 Иитэ-саҕата көстүбэт
 Иэдээнэ үөскээтэ.
 Бас быстар
 Балай бардама,
 Сото тостор,
 Соххор содуома саҕаланна.
 Сүтэн биэрбэт сүгүлээн,
 Ааһан биэрбэт айдаан,
 Аймалҕан турда.
 Күн көстүбэт күдэнэ,
 Ый ыйдангарбат
 Ыас хараҥата түстэ.
 Батыя Бэрт бухатыыр
 Тый Тырылай бухатыырдыын,
 Тохтоолуу сатаан бараннар,
 Тохтор кыахтара суох буолан
 Дьаам Дьараан бухатыыры
 Көмөлөөн киирэн бардылар.
 Хатыйан ылан
 Хара сири харбаттылар,
 Түгнэри тэбэн

Туруйалаан ыллылар,
Атахха тэбэн
Аттатан атаралаттылар,
Умса-төннө аннъан
Уолуктаан соһуттулар.
Кинилэр обургулар
Өр-өтөр гымматылар,
Хара күдэрик буор
Халлаанга тийэ
Холорук курдук
Будулуйан тахсан,
Күлүмүрдүүр күнү
Көстүбэт буолуор диэри
Сыһыы сырайыгар
Сыһыары быраһан түһэрдилэр да,
Хатыс өтүүнэн
Хамса быатын курдук
Хороччу эрийэн кэбистилэр.

Ол кэнниттэн,
Бэриэчит Биэ уола
Тый Тырылай бухатыыр
Тойук туойа, ырыа ыллыы
Турбута оннуга эбитэ:

– Аанһаһа, аанһаһа!

Алдьархайдаах амырыын
Аллараа дойдуттан аналлаах
Абааһы аймағын уола
Дьябыллаах Дьардьама аттаах
Дьяам Дьараан бухатыыры
Аламай манган күннээх,
Айгыр-силик айылҕалаах
Айыы күн аймахтара
Арыаллаһан үөскээбит
Аан ийэ дойдуларын
Атыйахтаах уу курдук
Алдьатаары гыммытын,
Күн айыы оҕотун
Кэрэчээн ньуурдаах,
Күннүк сиртэн
Күлүмүрдээн көстөр
Күннэй Куону
Күүс өттүнэн
Күтүөт буолан
Күрэтэр санаалаағын,
Күдэн күлүгүн
Көтөрү быраһан,
Хара үс күлүгүн
Хара туой буорга

Хам баттаан,
 Өбүрүмэр оѳус саѳа
 Өрөгөйбүт үрдээтэ,
 Кунан оѳус саѳа
 Кэскил-чаѳаан куодарыста!
 Эѳэрдэ бөѳө этиллэр күнүгэр
 Этэр тылбын-өспүн
 Истэн сэргэѳэлээн көрүн!
 Саргы салаллыбыт күнүгэр
 Сангарбыт санаабын-онообун
 Сыаналаан көрүн!
 Дьаам Дьараан бухатыыр[ы]
 Дьаһайан кээстэхпитинэ,
 Кэлэр кэскиллээх кэмнэргэ
 Кэнчээри ыччакка
 Күтүр күлүгэ
 Кэннилэригэр, кэтэхтэригэр
 Кэнттик-кэниир⁷⁵ буолан
 Күүтэ-маныы сылдыаѳа.
 Онон орто дойдуттан
 Отой арааран,
 Аллараа дойдуга
 Атааран кээһиэѳин.
 Аллараа дойду
 Абааһытын кыыһа
 Кускуура Кыыс
 Эр киһитэ суох,
 Эр көрдөөн
 Иэдэйэн олорор үһү.
 Дьаѳыллаах Дьардьама аттаах
 Дьаам Дьараан бухатыыры
 Атыгар мииннэрэн баран,
 Аллараа дойду аартыгынан
 Атааран кэбиһиэѳин!
 Аанньаһа, аанньаһа! – диэн
 Туойа турбута үһү.
 Айыы бухатыырдар
 «Сөп эбит» – дэһэн,
 Сөнүдүһэн кэбиһээт,
 Дьаам Дьараан бухатыыры
 Дьаѳаллаах Дьардьама атыгар
 Миинньэрэн бараннар,
 Атахтарын ат өрөѳөтүнэн
 Холбуу баайдылар,
 Ингэһэѳэ үктэннэрдилэр.
 Илиилэрин бэгэччэктэриттэн ылларан,

⁷⁵ Лит.: Кэниэр – Проклятие.

Ыксары баайдылар,
Атын тэһиинин туттардылар
Аллараа дойдуга түһэр
Аартык айаҕар аҕалан,
Ат сиэлиттэн ылан
Аартык иччитигэр
Айах тутан аһаттылар.
Аллараа барар аартык
Сэттэ сүрдүгэнэ,
Тоҕус кулукута
Аһыллан кэлбитигэр
Дьябыллаах Дьардьама аты
Аартык ааныгар аҕалан
Быһа биэрэн кэбиспитгэрэ,
Ат аллара диэки
Айаннаан түһэ турда.
Дьяам Дьараан бухатыыр
Туойан сөгүдүйэрэ иһилиннэ:
– Ардьаалы, арт-татай!
Оо дьэ! Сах сиэтин!
Хотторор диэн
Хомолтолоох да эбит,
Кыайтарар диэн
Кыһыылаах да эбит!
Сүбэлэһэн бараһныт
Сэриилээн сиэтигит,
Иэдээни оһордугут,
Хаарга хаамтардыгыт,
Сииккэ сиэллэрдигит!
Дьукку-бааччы дьулайдым,
Чахчы-бааччы чаһыйдым!
Кэлэр кэмнэргэ
Кэтит суолгутун
Кэһиэм суоҕа,
Уһун суолгутун
Оймуом суоҕа!
Эргийдэхпинэ
Иэччэһим эчэйдин,
Хайыстахпына
Хоолдугум хаба ортотунан
Хайа бардын!
Абаккам эбит, арт-татай! – диэн
Туойа-туойа
Аллараа дойдуга
Айаннаан түһэ турбута үһү.
Аллараа дойдуга
Аналлааҕа буоллаҕа буолуо,
Абааһы кыһа

Кускуура Кыыс
 Күүтэн туран
 Кууһан ылбыт.
 Ойох-эр буоланнар
 Олорбуттарын туһунан
 Олонголоон эппэппин,
 Олонхобут аһара уһууһу.
 Айыы бухатыыр дара
 Абааһыларын уолун
 Алдьархайдаах амырыын
 Аллараа дойдуга
 Атааран бараннар,
 Аламай маган күннээх,
 Аралыйар уулаах,
 Ангаат-муҥаат сыһыы
 Анараа өттүттэн
 Айыы дьонноро
 Арыаллаан олорор
 Айгыр-силик айылбалаах
 Алаастарын иһигэр
 Айаннаан кэлбиттэригэр,
 Айхаллаан эрэрдии
 Атыыр сылгылар кистэстилэр,
 Уруйдаан эрэрдии
 Оҕустар мөҥүрэстилэр.
 Үс өргөстөөх
 Үрүҥ күн анныгар
 Үөрүү-көтүү үксээтэ,
 Үөһээ айыылартан утумнаах
 Улуу уруу сабаланна,
 Ооньуу-күлүү үксээтэ.
 Дьолума Дьэргэстэй бухатыыр
 Күннэй Куолуун
 Моҕол ураһаттан тахсан,
 Күөгэйэ хамсыыр
 Күөх оту үрдүнэн үктэнэн,
 Кыталык көтөрдөр курдук
 Кынталдыһа хаамсан,
 Кутаа оттор
 Күннэрэ кэлэн,
 Күтүөт киһи
 Кыалаах чоһуур тааһы
 Кытаанах хататынан саҕан,
 Кытарарын уматта.
 Аал уот оттор,
 Алаһа дьизни тэринэр,
 Аналлаах улуу урууга
 Араҕас өҥнөөх

Арыы аһынан,
Аһыы уохтаах кымыһынан
Аал уот улуу иччитин,
Аан дойду иччитин
Аан Алахчын Хотуну,
Араҕас маҕан халлааным
Араас үрдүк айыыларын,
Аллараа халлааным
Айыыһыт Хотунун,
Айах тутан,
Айхалын тиэрдэн,
Алгыстарын этэн,
Аһаталыы турбута
Сээркээн Сэһэн кырдыаҕас:
– Дьээ, буо!
Улуу уруу дьонугар
Уһун илиилээх
Уунан улаҕатын булбат,
Устан баранан хаалбат
Уйгута олохсуйда!
Көтүрдэр тииспит миилэтин,
Көрөр харахпыт иччитин,
Көмүс түөстээх күөрэгэйбитин,
Кэрэчээн ньуурдаах
Күннэй Куо кыыспытын
Көстүбэт бийһин уола
Күөмчүлээри гыммытын,
Көмүскэстиир санаалаах,
Көхсүттэн көнтөстөөх,
Күн айыы аймағын
Көмүскүүр аналлаах
Күүстээх бухатыырдарданан,
Күдэн хара тыыннаах,
Күллээх күдэрик санаалаах,
Күлүк буолар аналлаах,
Көстүбэт бийһин ууһун
Күүстээх бөтөстөрүн
Кыа [х]ааннаах суоллара
Кырыаран чонкуйдулар,
Көмнөхтөнөн мөлбөйдүлэр.
Кыһыл көмүс күннээх
Күн хаан аймахтарынаан
Күрэс былдыһар,
Күрэхтэһэр-харсыһар,
Көстүбэт удьуордара
Кыайтаран кыйдананнар,
Күөх халлаан анныгар
Кэрэ кэммит эргийбитин

Күлэн-үөрэн уруйдуоѳун!
 Кылааннаах кылыстаах,
 Кытыан илбис кымньыылаах,
 Киил мас чаачардаах,
 Киристээх охтоох,
 Кыраѳы оноѳостоох,
 Кэрэ киһибит,
 Күүстээх күтүөппүт!
 Кыстык балаѳанын үрдүгэр
 Кыым уотун кытыаһыннарар
 Кэрэ дьылѳалаах эбиккин!
 Кэхтибэт барѳа быйан
 Кэскилигэр киэргэйээр,
 Өтөхпүт үрдүгэр
 Үс салаалаах
 Үрүн төлөн буруо
 Өрүкүйэр төлкөлөөх эбиппит!
 Дьолума Дьэргэстэй бухатыыр
 Тэллэххэ сытар
 Тэҥнээх доѳорун,
 Хоонньоһо сытар
 Холооннооѳун булбутунан
 Иэйэхситтэн ситимнээх
 Эѳэрдэни этэбит,
 Айыыһыттан аналлаах
 Алгыһы тиэрдэбит!
 Умуллубат уотта оттун,
 Уйгу-быйан олохтонун,
 Унаар түптэни унаарытын,
 Төрүүр оѳоѳут төлкөлөннүн,
 Иитэр сүөһүгүт иччилэннин!
 Уруу дьоно уруй диэн!
 «Уруй, уруй, уруй-туску!» – диэн
 Уруу дьоно
 Уруйдаан-айхаллаан
 Бүппүттэрин кэnnэ,
 Өрөгөйө үрдээбит күнүгэр
 Аһа-сааһа тэстэн,
 Саргыта салаллыбыт кэмигэр
 Санаата көнөн, көнньүөрэн,
 Дьолума Дьэргэстэй бухатыыр
 Тойук туойа турбута үһү:
 – Көр, бу!
 Кэрэ билэ дьоннорум!
 Күнгэ көрбүт күэрэгэйбэр,
 Көмүс түөстээх далбарайбар,
 Күnnэй Куо сэгэртэйбэр
 Күн сириh күндүтүн

Барытын бэлэктиэм,
Күүстээх тапталым
Көтөбө сылдыаҕа,
Саарба сангыйахтаан
Саһылга саһыарыаҕым,
Бэдэр бэргэнэлээн
Киискэ кистиэҕим!
Тапталлааҕым барахсанныын
Төрөтөр оҕону төлкөлөөн,
Иитэр сүөһүнү күрүүлээн,
Аччыктаабыты аһатыахпыт,
Сылайбыты сынньатыахпыт,
Саргылаах олохпут
Салҕанан сандаарыа!
Уруй-айхал, уруй-туску! – диэн туойбутугар,
Күнгэ көрбүт
Көмүс түөстээх
Күөрэгэй чыычааҕа,
Күннүк сиртэн
Күлүмүрдээн көстөр
Кэрэчээн бэйэлээх
Күннэй Куо сэгэртэйэ
Көмүс куолаһын
Көбүөхтэтэн күндүлээбит:
– Дьээ, буо!
Көмүскэстиир санаалаах,
Көхсүттэн көнтөстөөх,
Күн айыы аймаҕын
Көмүскүүр аналлаах
Күндү доҕорум,
Көмүһүм оҕото
Кэлиэхтээҕин туһунан
Көһүтэ санаабытым
Күтүр өр буолла.
Кыыс оҕо анала
Кэрэ ыраны
Көһүтүү быһыылаах.
Күүппүтүм бэрдиттэн
Кырдыа сыстым быһыыта,
Кэтэҕим көһүйдэ,
Көхсүм утуйда.
Кэргэн тахсар
Көмүс кэмим
Кэллэ эбээт.
Кэрэ кэм кэлбитин
Күөх далай халлаанга
Күөрэгэйбит ыллаата,
Көтө-дайа сырытта.

Кэрии тумус кэтэбэр
 Кэбэ көтөр чоргуйда,
 Күөх тыабыт доргуйда.
 Кэрэ-билэ дьоннорум
 Кэскиллэрдээх күммүнэн
 Уруй-туску буолуохтун! – диэн
 Ыллаан бүппүтүн
 Дьолума Дьэргэстэй бухатыыр
 Күннэй Куону көтөбөн ылан,
 Үөһэ уостарыттан
 Үстүү хамыйах хаан,
 Аллараа уостарыттан
 Алталыы хамыйах хаан
 Аллан тахсыар диэри
 Уохтаахтык уурастылар,
 Имэҥнээхтик сылластылар,
 Ыбылы куустустулар.
 Үөрүү-көтүү үөдүйдэ,
 Көр-нар күөдүйдэ,
 Оонньуу-күлүү олохсуйда.
 Тойоттор хотуттарынаан
 Тыаттан кэлбит дьоннордуун
 Түһүлгэ ортотугар
 Туос сандалы
 Тула олордулар.
 Араан тыа аймахтара
 Ааттаах табаһыттардыын,
 Сылгыһыттардыын-ыанньыксыттардыын
 Алаһа аттыгар
 Арыаллаан муһуннулар.
 Көрүөх билэ дьонноро
 Күөх хонууга
 Күрүөлүү олордулар.
 Уохтаах кымыстаах
 Уһаат айах
 Уруйа улаатта,
 Кырылыы көөннүбүт кымыстаах
 Кэриэн ымыһа
 Кэрэхсибилэ кэнээтэ.
 Энэ курумун
 Ньаалбарына⁷⁶ чалбааттанна,
 Хатталаах хаһа ханыыласта,
 Сөрүүн сүөгэинэн
 Күөмэйдэрин сайҕаатылар,
 Ахтаах арыынан
 Айахтарын абыннытын аһардылар.

⁷⁶ Лит.: ньалбарына

Улуу уруу отут хонукка
Уурайбакка уһаата.
Түһүлгэ ортотугар
Тойон дьоннор
Тоҕонохторуттан тутуһан,
Хотун дьахталлар
Хоннохторуттан холбоһон,
Оҕонньордуун-оҕолордуун
Оһуокайдьыр оонньууну
Уон хонук устатыгар
Олооччулуур тагастаахтар
Ойон-тэбэн биэрдилэр.
Эбээ-эһээ дьоннорбут
Эрчимнээхий оҕолордоох,
Эдэр дьахтар эркиннээх,
Эмчиирэлиир этэрбэстээхтэр
Эмири-чэмэри үктэнэн,
Эгэй-дугуй хамсанан,
Элбэх үгүс үйэлэргэ
Эркээйтэ эстибэтэх
Элбэрээгэ⁷⁷ дьэ түспүт,
Элгээн күөлүм дьэ саҕа
Эргимтэлээх түһүлгэлээх
Эһиэкэйдиир үңкүүнү
Этэн киирэн бардылар:
– Эһиэкэйдиир эһиэкэй!
Оһуокайдьыр оһуокай!
Эдэр ыала тэриллэр
Эриэнкэстиир күнүгэр,
Эһиэкэйдиир үңкүүнү
Эһээриттэн ылыабын,
Элбэхтиирэ хоһоонноох,
Эһин араас куоластаах,
Эгэлэйдээн хоһуйан,
Эбэрдэлээн этиэбин! – диэн
Сээркээн Сэһэн кырдыаҕас
Сүгүрүйүүлээх тойугунан саҕалаан,
Эһсэн этэн киирэн барбыта.
Үрүгнүүрэ түүннэргэ
Үрдээн-намтаан иһиллэр,
Эһиэкэйдиир үңкүүбүт
Үчүгэйн эриэхсит!
Аһыныгас санаалаах,
Арҕаһыттан тэһииннээх,
Айыы күн аймахтара
Аҕаларын ууһун олохтооннор,

⁷⁷ Элбэрээк – спуск у ружья.

Аһынгастарын тэнитэннэр,
Араскыыларын үүннэрэннэр,
Ааспыт быдан кэмнэртэн,
Аны кэлэр үтүмэн үйэлэргэ
Аһнан-бохтон,
Аһан-минээн,
Аһан суолларын
Аһыс араас
Араскааттаах⁷⁸ аартыктарын,
Аргыый аһай
Арыталаан-аһыталаан,
Аһан-буйаан
Аһаннаан иһэбит...

⁷⁸ Араскааттаах = ороскуоттаах.

КУТУРУК САЛАЙАР ТОЙУК

- Дьээ буо!
Туймаадам туонатыгар
Тойук, олонхо дьонноро
Туойан ыллаан ааһабыт.
Тойук, олонхо дьонноро
Томтор, кырдал сирдэргэ
Тоҕуоруһан тураммыт
Тумул, алаас аайытын
Тохтоон тойук туойабыт.
Тойук, олонхо дьонноро
Туойан кээспит тойукпут
Таммах-самыыр буолан
Тула ыраах тарҕаннын,
Талыы-талба саас буолан
Тапталынан үргүйдүн,
Туллук чыычаах курдук
Туундараҕа тийиэхтин.
Тойук, олонхо дьонноро
Туойан кээспит тойукпут
Туруук хайаны туоруоҕа,
Талах ойуур иһиттэн
Татайык чыычаах туойсуоҕа,
Толоон, тумус томтортон
Туруйабыт ыллаһыа,
Таптал уотун уматан
Төрүүр оҕону төлкөлүө,
Тоҕус үйэ тухары
Тохтообокко чугдаарыа.
Тойук, олонхо дьонноро
Туску-уруй туойдубут,
Туску! Уруй! Уруй! Уруй!!!

17.07.2017 г.

ПРИМЕЧАНИЯ К ТЕКСТУ

12 *Икки ураанхай ииччилэниэн иннигэр* – **ииччилэниэн** = лит.: иитиллиэн.

81 *Холборунгуо дуу диэн хойуу сулуһунан хойутаабат гына хам туттар-быттар* – **хойутаабат** – в значении: чтобы не сползалось, не сваливалось.

97 *Сири иһит* – в рук.: сир иһит – **сири** – особенным способом выделанная непромокаемая бычья кожа, из которой шьют кожаные мешки; **сири иһит** – сшитая из такой кожи большая посуда (кадка) для хранения кумыса, вмещающая до 30 ведер; кожаная бадья, кожаный жбан, турсук [Пек. Т. II, стлб. 2243].

425 *Саһыл сээксэлээх* – **сээксэ** – эвфем. кровь.

647 *Хорохоот уол* – **хорохоот** – русск. *скороход*; курьер, нарочный, рассыльный [БТСЯЯ, Т. XIII, с. 604].

718 *Албаралаан кэбистэ* – **албара** – большая попона чепражного типа, покрывающая весь круп лошади, оленя [БТСЯЯ, Т. I, с. 406].

772 *Аһаа, асахарый!* – **асхарый** – пыхтеть, потеть от чрезмерного ожирения [БТСЯЯ, Т. I, с. 599].

775 *Кулуннаах биз курдук куллуй* – **куллуй** – не возражать, не сопротивляться [БТСЯЯ, Т. IV, с. 459].

1061 *Хойуорбут ойбон курдук* – от **хойурт** – сгущать, делать густым; оледенять воду через очищение надледного снега; промораживать воду в реке, озере [Пек. Т. III, стлб. 3443].

1074 *Суруйар тэрээбэлээх* – лит.: **тэриэбэ** – приспособление для какого-либо занятия, утварь, снаряжение [БТСЯЯ, Т. XI, с. 509].

1383 *Сур солонго* – **солонго** – хорь, хорек, *сиб. солонгой*; сибирский хорек, колонок [Пек. Т. II, стлб. 2272].

1590 *Бөрөлөйдөөх бэстэрдээх* – **бөрөлөй** – перелой, триппер [Пек. Т. I, стлб. 524].

1625 *Хаһытаһа халаахтастылар* – **халаахтаа** – гвалтовать, поднять шум, крик [Пек. Т. III, стлб. 3260].

1761 *Орбонмунан билбитим* – **орбон** – внешний половой орган у самки крупного рогатого скота [БТСЯЯ, Т. VII, с. 318].

1991 *Боллоругун уһугуттан* – **боллорук** – верхняя губа [Пек. Т. I, стлб. 492].

2280 *Харынньын хампарыйыа* – **харынньы** – голова животного; в данном контексте употреблено в значении «череп» [БТСЯЯ, Т. XIII, с. 411].

2289 *Бэттэн хаалбыттарын* – **бэтин** – надломиться, треснуть; сломаться, переламываться [БТСЯЯ, Т. II, с. 896].

2409 *Чубууктаах хамса* – от русск. *чубук*. – полый деревянный стержень с трубкой для курения.

3179 *Халаабыска хаалаан* – **халаабыс** – клаузь, кошелек для денег; сума, сумочка, мешочек из оленьих камусов и ровдуги, с вышитым орнаментом по последней (у долгано-якутов) [Пек. Т. III, стлб. 3256].

3185 *Сүүкэйдээн ажалбыт – сүүкэй* – ношение человека на спине [Пек. Т. II, стлб. 2385].

3339 *Татаара тарѳанан – от татаардан* – шелудиветь, паршиветь [Пек. Т. III, стлб. 2604].

3600 *Өлүү көргүчүөктэрэ = Өлүү чөркөчүөх* – страна смерти и бедствий [Пек. Т. III, стлб. 3674].

3745 *Добун хара тыа дьоллоох тонгуутун – тонгуу* – загородь подобно загону, лесная засека на лосей, оленей и т. д.; птицеловная загородь в прилесьях [Пек. Т. III, стлб. 2732].

3753 *Кыһыл нараѳанынан кындыалат – нараѳан* – диал. лисица [Пек. Т. II, стлб. 1680].

3803 *Талах чалааннарга – чалаан* – широкий, безмерный, неаккуратный, не уютный [Пек. Т. III, стлб. 3558].

3805 *Тумаарык эйдэргэ – ээй* – кочковатая болотная местность, поросшая мхом и кустарником.

3823 *Мөөкөтө тоѳо эрэ мөхсөр – мөөкө* – диал. сердце.

3851 *Ыалыкаттан ыйыталаста – ыалыкы* – тунг. куропатка белая [Пек. Т. III, стлб. 3741].

3976 *Кыһыны кыйдаанынан билэн – кыйдаан* – буран, метель [БТСЯЯ, Т. V, с. 191].

4001 *Манган муойкалар – муойка* – диал. олень-самец второго года [БТСЯЯ, Т. VI, с. 357].

4003 *Суонгаалар саантаабыттар – суонгаа* – диал. новорожденный олененок [БТСЯЯ, Т. IX, с. 146].

4004 *Тугуттар мунан энтэрэллэр – энтэр* – олений зов, подобно тому, как мычат коровы.

4007 *Кычыыска табаларга – кычыыска* – молодой олень второго года от роду.

4008 *Хоройдор холбоспуттар – хорой* – молодой олень; пыжик (самец) по 2-му году; олень от рождения до весны 3-го года; двухгодовалый олененок [Пек. Т. III, стлб. 3507].

4009 *Үктээнэлэр үөрдэспиттэр – үктээнэ* – эвенк. *иктээнэ* – 1) олень-бык двух-трех лет; 2) лось трех лет [ЭРС, с. 234].

4011 *Чэнкэйилээх маанхайдар – маанхайдар* – эвенк. *вэнгэй*; *бэнгэй* – яловая важенка [ЭРС, с. 124].

4042 *Сиһик ычыкыыннаах* – ычыкыын *от ычык* – густой лес из мелкой, молодой лиственницы [СТБКТ, с. 250].

4093 *Күртэн кустар – күртэн кус* – нырок красноголовый (редко встречающаяся морская утка размером меньше турпана) [БТСЯЯ, Т. V, с. 90].

4115 *Ноторуускалы кэтэн – ноторууска* – сиб.-русск. *натруска* – кожная перевязь, к которой привешаны все необходимые принадлежности охоты: пороховница, мешочек для пуль или дроби, пистонница, отвертка, затравник, мерка и забойник; пороховница, пороховой рог [Пек. Т. II, стлб. 1755].

4340 *Тахтайдарынан тас-тас тыаһатарын кытары – тахтай* – эвфем. медвежья лапа [БТСЯЯ, Т. X, с. 309]. В данном контексте в значении «ладонь».

4411 Уон амчыкааны олбу-солбу туппут курдук – **амчыкаан** – эвенк. амчикā – хорек [Эвенкийско-русский словарь, с. 44].

4456 Лээмпини ылан лаппыйан ылааха баайдылар – **лээмпи** – широкий заплечный ремень для тяги и облегчения переноски тяжестей, лямка [БТСЯЯ, Т. VI, с. 174].

4574 Маанкай тыһы таба – **маангкай** – эвенк. вāнгāй; бāнгāй – яловая важенка [ЭРС, с. 124].

4604 Сэбэки тангара – **сэбэки** – эвенк. сэвэкī – 1) Бог; изображение божества, идол; икона; дух-покровитель; 2) Священный [ЭРС, с. 529].

4641 Эмчирэлээхтэр элэстэннилэр – **эмчирэ** – зимние торбаса из коровьих или бычьих камысов (ножных шкурков), шерстью наружу, с короткими голенищами, подбираемыми под сутуруу (набедренные штаны) [Пек. Т. I, стлб. 263]. От эвенк. һэмчүрэ – короткая мужская обувь из камусов или ровдуги [ЭРС, с. 588].

4644 Бүппэхтээхтээхтэр буурдаатылар – **бүппэх** – кожная обувь (торбаса) с короткими голенищами, но выше колен [Пек. Т. I, стлб. 589].

4647 Хагыдахтаахтар холостулар – **хагыдах = хаҕыдах** – невзрачный, непригожий, всякая жесткая кожа; изорванная, поношенная шуба шерстью наружу (еще хуже чем арбаҕас), дошенка [Пек. Т. III, стлб. 3224].

5689 Кэнттик-кэниир буолан күүтэ-маныы сылдыаҕа – **кэниир = кэниэр** – проклятие [БТСЯЯ, Т. V, с. 494].

6024 Элбэх үгүс үйэлэргэ эркээйтэ эстибэтэх элбэрээгэ дьэ түспүт – **элбэрээк** – спуск у ружья [Пек. Т. I, стлб. 245].

Ю.П. Борисов

СЛОВАРЬ МИФОЛОГИЧЕСКИХ И ЭПИЧЕСКИХ ПЕРСОНАЖЕЙ ОЛОНХО

«БАТЫЙА БЭРТ БУХАТЫЫР»

Аан Алахчын Хотун – дух-хозяйка Среднего мира, обитающая в священном древе *Аал Луук Мас*. Функция *Аан Алахчын* традиционна, она оберегает людей *айыы аймага* и всех живых существ, населяющих Средний мир. Помогает богатырям-*айыы*: благословляет, дает советы и богатырские силы – 131, 269, 755, 798, 860, 2109, 2744, 2842, 4609, 5818.

Аан Дьяаһын (Аан Джаасын) – божество, живущее на шестом ярусе неба и насылающее в Средний мир гром, молнии и дожди – 218, 2759.

Аар Үрүн Күн тангара (Великий Белый Солнце бог) – см. *Юрюнг Аар Господин* – 139, 265.

Айыы Чапчылҗан удаҗан (Айыы Чапчылган удаганка) – шаманка рода *айыы аймага*, старшая сестра главного персонажа олонхо – богатыря *Батыйа Бэрт* – 503.

Айыыһыт (Айыысыт) – общее название богинь-покровительниц, дарителей детей и приплода домашних животных. В олонхо *Айыысыт* выступает и как отдельный мифологический персонаж – богиня, являющаяся покровительницей племени *айыы аймага* наряду с *Ийэхсит Айыы* – 166, 272, 450, 2122, 4763, 5886.

Айыыһыт Хотун (Айыысыт Хотун) – см. *Айыысыт* – 5822.

Алып Самнаҗай (Алып Самнагай) – один из помощников духа-хозяина тайги *Баай Байанай*, способствующий удачной охоте – 3780.

Ап-Салбаныкы удаҗан (Ап-Салбаныкы удаганка) – см. *Ап-Чарай удаганка* – 1420.

Ап-Чарай удаҗан (Ач-Чарай удаганка) – шаманка *абаасы*, старшая сестра богатыря *абаасы Хахайда Хара* – 2223, 2547, 2595, 3073, 3360, 3364, 3383, 3419, 3496.

Баай Байанай – общее название духов, покровительствующих охотникам-звероловам и рыбакам, дух-хозяин тайги – 454, 3714, 3739, 3751, 3762, 4136, 4485.

Балай Баҗады (Балай Багаджы) – слепое дитя *абаасы*, один из двух прислужников *Хахайда Хара* – 3132, 3218, 3254, 3270.

Бараахы Сүүрүк (Бараахы Сюрюк) – один из помощников духа-хозяина тайги *Баай Байанай*, способствующий удачной охоте – 3770.

Батыйа Бэрт бухатыыр (богатырь Батыйа Бэрт) – богатырь *айыы*, главный персонаж олонхо. *Батыйа* – «пальма» – старинное боевое холодное оружие с короткой рукоятью; *бэрт* – «отличный, превосходный, прекрасный, наилучший»; *бухатыыр* – «богатырь, воин» – 433, 507, 518, 656, 870, 1160, 1554, 1713, 1896, 1934, 2013, 2042, 2129, 2578, 2601, 2682, 2719, 2808, 2893, 2908, 3684, 3794, 4113, 4169, 4200, 4261, 4518, 4565, 4669, 4678, 4737, 4757, 4780, 4833, 4929, 5093, 5097, 5615.

Билгэ Хаан Тойон (Билгэ Хаан Господин) – божество провидения, живущее на седьмом ярусе неба. Он предсказывает судьбы обитателей всех трех миров

- 227.

Босхонг Бэкир (Босхонг Бэкир) – парализованное, немощное дитя *абаасы*, один из двух прислужников *Хахайда Хара* – 3104, 3125, 3220, 3246.

Былыт иччитэ (Дух облака) – один из духов войны и битв – 2340.

Бэриэччит Биэ (Кобыла Бэриэччит) – мать богатыря Верхнего мира *Тый Тырылай* – 4389, 4472, 4546, 4666, 4690, 5114, 5163, 5643.

Дьаам Дьараан (Джаам Джараан) – богатырь Нижнего мира, *дьаам* – видимо от *аам-дьаам* – «разрозненный, беспорядочный»; *дьараан* от *дьараар* – «леший, черт» – 4847, 5060, 5199, 5334, 5497, 5573, 5619, 5652, 5683, 5702, 5711, 5734.

Дьолума Дьэргэстэй (Джолума Джэргэстэй) – тунгусский (эвенкийский) богатырь, старший брат *Туллукчааны Куо*. *Дьолума* от *дьол* – «счастье»; *дьэргэстэй* – «очень подвижный, суетливый человек, непоседа» – 4150, 4176, 4185, 4251, 4337, 4450, 4490, 4526, 4571, 4621, 4663, 4689, 4734, 4834, 4884, 5120, 5167, 5349, 5443, 5465, 5492, 5541, 5566, 5797, 5879, 5902, 5965.

Дьөһөгөй Айыы (Джөсөгөй Айыы) – божество, покровитель лошадей и жеребят. Его иногда называют *Сылгы айыысыта* – «покровитель лошадей». В отличие от *Айыысыт*, *Джөсөгөй* считается существом мужского пола. Иногда показывается людям в облике громко ржущего жеребца светлой масти – 188.

Дьылба Хаан Тойон (Джылга Хаан Господин) – божество, определяющее судьбу людей – 241, 4760.

Илбис Уола (Сын Илбис) – сын духа войны и кровопролития *Илбис* – 2337.

Илбис Кыыһа (Дочь Илбис) – дочь духа войны и кровопролития *Илбис* – 2567.

Иэйэхсит – аналогичное *Айыысыт* общее название богинь, покровительствующих людям, лошадям и рогатому скоту. *Иэйэхсит* помогает при родах, охраняет роженицу и новорожденного. В олонхо выступает также как отдельный персонаж – богиня, покровительствующая людям племени *айыы аймага* наряду с *Айыысыт* – 272, 449, 4762, 5884.

Иэйэхсит Айыы (Иэйэхсит Айыы) – см. *иэйэхсит* – 170.

Кудай Бахсы – божество кузнечного дела, упоминается при описании ножа, который был передан шаманкой *Үрүҥ Чапчылган* богатырю *Батыяа Бэрт* – 537.

Кураҕаччы Сүүрүк (Курагаччы Сюрюк) – один из помощников духа-хозяина тайги *Баай Байанай*, способствующий удачной охоте – 3772.

Кускуура Кыыс (Девка Кускуура) – девка-абаасы, младшая сестра *Хахайда Хара*. *Кускуура* от *кускуурдаа* – «стегать прутом; наказывать, погонять»; *кыыс* – «девушка, девка; молодая женщина» – 1675, 1738, 1840, 1870, 1919, 1958, 1972, 3370, 3465, 3526, 3552, 5697, 5766.

Күннэй Куо (Кюннэй Куо) – девушка племени *айыы аймага*, дочь старика *Түмүк Дархан Тойон* и старухи *Сахары Хотун*. Суженая богатыря *Джолума Джэргэстэй* – 672, 999, 1002, 1258, 1310, 1315, 1464, 2103, 2174, 2179, 2193, 2213, 2628, 2642, 2656, 2686, 2709, 2733, 2813, 2894, 2901, 2915, 2997, 4844, 4855, 5070, 5090, 5095, 5168, 5175, 5247, 5263, 5550, 5664, 5798, 5838, 5908, 5931, 5966.

Кыргыз Кыыһа (Дочь Кыргыз) – дочь духа кровопролитных столкновений, битв и сражений Кыргыз – 2339.

Кыргыз Уолаттара (Сыновья Кыргыз) – сыновья духа кровопролитных

столкновений, битв и сражений Кыргыз – 2541, 2557.

Мэдэлэ Кырдыаҕас (Мэдэлэ Старик) – старейшина племени эвенков, бла-
гославивший богатырей айыы на поход – 4941.

Одун Хаан – божество, вышний властитель рока, живущий на восьмом яру-
се неба – 239, 4721, 4758.

Оһол төрүөт оҕолоро (Дети-зачинщики Осол) – дети-зачинщики бога бра-
ни Осол – 2542.

Оһол Уола (Сын Осол) – кровожадный дух войны и кровопролития; бог
брани, который, как и *Илбис*, вселяет в противников жажду крови, разжигает
раздор и ненависть. *Осол* – «вред, нанесенный по небрежности: нечаянное (не-
ожиданное) несчастье; внезапный случай с худыми последствиями» – 2338.

Сайсары Хотун (Госпожа Сайсары) – родоначальница племени айыы айма-
га, жена Тямюк Дархан Тойон, мать Кюннэй Куо – 665, 1447, 2793, 2801, 4839,
5025, 5032, 5107, 5236, 5274, 5437.

Симирикээн эмээхсин (Старуха Симирикээн) – старуха племени айыы ай-
мага – 2673.

Сэбэки Тангара (Бог Сэбэки) – *эвенк. сэвэки* – верховный бог эвенков, кото-
рому поклоняются тунгусский богатырь *Джолума Джэргэстэй* и старейшина
Мэдэли Кырдыаҕас – 4604, 5373.

Сэбэки Тойон кырдыаҕас (Сэбэки Господин старик) – см. *Сэбэки Тангара* –
4957.

Сээркээн Сэһэн (Сээркээн Сэсэн) – в эпической традиции олонхосутов –
мифический провидец, дающий советы богатырям-айыы. По мнению исследо-
вателей, он является мудрецом и первым исполнителем олонхо; *Сээркээн Сэсэн*
– «искусный говорун» – 225, 2837, 2983, 5827, 6039.

Танха Хаан Тойон (Тангха Хаан Господин) – бог рока и судьбы, предугады-
вающий и предопределяющий судьбу. Уже при рождении человека он пишет
его судьбу в своих небесных крижальях – 230.

Тойон Дьохсооттуур (Тойон Джохсооттуур) – дух-хозяин кровавого пере-
вала *Тогус Хаан Аартык*, соединяющего Средний и Нижний миры – 1536, 1548,
2663.

Туллукчаана Куо (Туллукчаана Куо) – красавица из племени айыы, сестра
тунгусского богатыря *Джолума Джэргэстэй*, невеста богатыря *Батыяа Бэрт* –
4186, 4201, 4235, 4298, 4312, 4728, 4735, 4742, 4782, 5094.

Туолдът Бэргэн (Туолджут Бэргэн) – один из помощников духа-хозяина
тайги *Баай Байанай*, способствующий удачной охоте – 3776.

Түмүк Дархан Тойон (Господин Тямюк Дархан) – родоначальник племе-
ни айыы аймага, муж *Сайсары Хотун* – 664, 2794, 2800, 2820, 2903, 4838, 4903,
5024, 5031, 5103, 5235, 5436, 5470.

Тый Тырылай бухатыыр (Тый Тырылай богатырь) – богатырь Верхнего
мира, получеловек-полуконь. Потомок самого божества *Уордаах Дёсөгэй* – по-
кровителя лошадей и жеребят – 4328, 4390, 4473, 4527, 4549, 4667, 4691, 4835,
5115, 5164, 5341, 5616, 5644.

Тынгырахаан Быһый (Тынгырахаан Бысый) – один из помощников духа-
хозяина тайги *Баай Байанай*, способствующий удачной охоте – 3774.

Улуу Дьөһөгөй (Великий Джёсөгёй) – см. *Джёсөгёй Айыы* – 1540.

Улуу Суорун Тойон (Великий Суорун Господин) – глава племени *абаасы*
Верхнего мира; один из сложнейших образов якутской мифологии, иногда

брат *Юрюнг Айыы*, глава одного из трех небесных племен; иногда – божество, даровавшее человеку огонь, вторую душу – *сюр* и черных шаманов, но в то же время жестоко его карающее – 207, 3878.

Уордаах Дьөһөгөй (Грозный Джёсёгёй) – см. *Дьёсёгёй Айыы* – 4326, 4388, 4545.

Үрүң Аар Тойон (Юрюнг Аар Господин) – верховный бог, глава Верхнего мира, божеств *айыы* и всех трех миров – 257, 801, 888, 4603.

Үрүң Чапчылҕан удаҕан (Юрюнг Чапчылган удаганка) – см. *Айыы Чапчылган удаганка* – 520.

Үс Күлэр Хара Нүкэн бухатыыр (Юс Кюлэр Хара Нюкэн богатырь) – см. богатырь *Хахайда Хара* – 530.

Үс Күлэр Хара Нүкэн Хахайда бухатыыр (Юс Күлэр Хара Нюкэн Хахайда богатырь) – см. богатырь *Хахайда Хара* – 1138.

Халлаан оҕото (Дитя неба) – один из духов войны и брани – 2341.

Хара кугас кут (Черно-рыжий кут) – упоминается в качестве души-*кут* Иисуса Христа, который был освобожден от заточения в Нижнем мире богатырем *Батыйа Бэрт* – 2030.

Хара суор (Черный ворон) – мифический ворон – сын божества *Улуу Суорун Тойон*, указывающий на суженую *Батыйа Бэрт* – 198, 3864, 3932, 3973, 4016.

Хатан Тэмиэрийэ (Хатан Тэмиэрийэ) – дух-хозяин огня. *Хатан* – «крепкий, твердой закалки»; *тэмиэрийэ* от *тэмиэрий* «легко взлетать, взвиваться» – 771, 819, 2742, 2859, 3731, 4595.

Хахайда Хара бухатыыр (богатырь Хахайда Хара) – богатырь *абаасы*, противник богатыря *Батыйа Бэрт* – 530, 1082, 1138, 1205, 1467, 1671, 1683, 1872, 2100, 2155, 2486, 2614, 2727, 3071, 3152, 3320, 3641.

Хорохоот уол оҕо (Хорохоот уол ого) – *русск. скороход*; мальчишка-посыльный старика *Түмүк Даран Тойон* и *старухи Сайсары Хотун* – 647, 2789, 4822, 4908.

Хотой Айыы (Хотой Айыы) – бог-покровитель птиц. Бог силы духа, народного единства и мира – 193.

Чыныс Хаан (Чынгыс Хаан) – божество, определяющее судьбу людей – 240, 4759.

Элик Бэргэн (Элик Бэргэн) – один из помощников духа-хозяина тайги *Баай Байанай*, способствующий удачной охоте – 3778.

ЭПИЧЕСКИЕ ТОПОНИМЫ

Аал Луук Мас – священное дерево, растущее в самом центре Среднего мира, в нем обитает дух-хозяйка земли *Аан Алахчын Хотун* – 280, 854, 895.

Аал Луук Мас – священное дерево, находящееся в землях тунгусских племен, во владениях богатыря *Джолума Джэргэстэй*. Отличается от священного дерева якутов. Традиционно в олонхо обычно описывается только одно священное дерево *Аал Луук Мас*. Однако в настоящем тексте современного олонхо описываются сразу два дерева, отличных друг от друга – 4038.

Ап-Чарай байбал (море Ап-Чарай) – мифологическое море, находящееся в Нижнем мире – 1170, 1201.

Дьилэй таас буолак (поле Джилэй Таас) – гладкое каменное поле, предназначенное для битв богатырей, от *джилэй таас* – «гладкий камень; булыжник» и *русск. поле*. – 2386.

Өлүү Чөркөчүөх (Елюю Чёркёчюёк) – страна смерти и бедствий в Нижнем мире – 3600.

Сахсары өрүс (река Сахсары) – река, находящаяся в Среднем мире во владениях *Түмүк Дархан Тойона* – 5068, 5423.

Тобус хаан аартык (Тогус хаан аартык) – букв. «перевал девяти кровей» – кровавый перевал, соединяющий Средний и Нижний миры – 1534, 1572, 2661.

Уот Кудулу байбал (море Уот Кудулу) – мифологическое огненное море, находящееся в Нижнем мире. *Уот* – «огонь, огненное, кипящее», *кудулу* – «нена сытное, прожорливое» – 1585, 1678, 3039, 3213, 3222, 3238, 3242, 3368, 3457, 3478, 3639.

Үөдэн түгэбэ (Юёдэн Тюгэгэ) – преисподняя, ад; самое дно Нижнего мира – 529, 673, 1270, 3181, 3598.

Үс Күлэр Нүкэн Үөдэн түгэбэ (Юс Кюлэр Нюкэн Юёдэн тюгэгэ) – см. *Юёдэн Тюгэгэ* – 1203, 2483, 3023, 3068, 3317.

Ю.П. Борисов

СЮЖЕТ ОЛОНХО «БОГАТЫРЬ БАТЫЙА БЭРТ»

В те далекие времена, когда один якут еще не был известен, когда два якута еще не выросли, была сотворена изначальная Мать-земля. В Среднем мире, неподалеку от священного дерева Аал Луук Мас в громадной урасе жил богатырь Батыйа Бэрт. В один прекрасный погожий день к нему прилетает стерх и превращается в шаманку Айыы Чапчылган. Она предупреждает о приближении предначертанного судьбой богатырского подвига – победы над богатырем абаасы Хахайда Хара и сообщает, что для этого ему необходимо использовать волшебный нож, который в глазах врага будет казаться курительной трубкой. Айыы Чапчылган дарит богатырю нож и велит изготовить для него ножны и всегда носить его с собой в голенище своих торбасов.

На следующий день к нему приходит посыльный старика Тьюмюк Дархан и старухи Сайсары Хотун и сообщает, что к их дочери – прекрасной Кюннэй Куо едет свататься богатырь абаасы Хахайда Хара, и они просят заступиться за людей айыы. Богатырь Батыйа Бэрт начинает готовиться к боевому походу. Он просит духа огня Хатан Тэмиэрийэ во время его отсутствия охранять его родину, а также просит духа-хозяйку Аан Алахчын Хотун и верховное божество Юрюнг Айыы Тойон наделить его богатырской силой. В ответ на его просьбу из огня появляется Хатан Тэмиэрийэ и говорит, что будет охранять людей айыы от посягательств из верхнего и нижнего миров. Вслед за ним из священного дерева Аал Луук Мас появляется дух-хозяйка Среднего мира Аан Алахчын Хотун и благославляет богатыря на победу, а также дает земляной шарик размером с бруснику, где хранится богатырская сила. Богатырь айыы благодарит, прячет земляной шарик за пазуху и отправляется на юг, в страну старика Тьюмюк Дархан.

Богатырь Батыйа Бэрт прибывает раньше богатыря Хахайда Хара и дожидается его. Вдруг поднялась сильная пурга и появился смерч, посреди которого стоял богатырь абаасы Хахайда Хара. После взаимных словесных оскорблений Хахайда Хара указывает место битвы – северный склон долины и велит там его подождать. Однако, когда Батыйа Бэрт отправляется туда, Хахайда Хара похищает Кюннэй Куо и устремляется обратно к себе в Нижний мир. Увидев это, Батыйа Бэрт успевает пустить стрелу, которая рассекает детородный орган богатыря абаасы, но тем не менее Хахайда Хара скрывается в Нижнем мире. Батыйа Бэрт хотел спуститься вслед за ним в Нижний мир, однако обнаруживает, что Хахайда Хара всюду поставил ловушки-айа. Тогда богатырь айыы решает пуститься туда обходным путем. Вслед ему Сайсары Хотун поет благославление.

После долгого пути Батыйа Бэрт подходит к наглухо закрытому проходу Тогус Хаан аартык, который ведет в Нижний мир. Вытянув три волосинки от своего коня, бросает их в проход и просит духа прохода Тойон Джохсооттуур отворить ворота. Эти три волосинки, падая на землю, превращаются в семилетних жеребцов, которых съедает дух-хранитель прохода Тойон Джохсооттуур и, благодарив за угощение, отворяет ворота. Богатырь Батыйа Бэрт устремляется в Нижний мир. Когда он ехал, его конь заговаривает человеческим голосом и предупреждает о приближении жилища девки-абаасы Кускуура Кыыс, а также дает совет, как ее одолеть. Добравшись до жилища девки-абаасы Ку-

скуура Кыыс, богатырь Батыйа Бэрт вводит ее в заблуждение, сказав, что он прибыл свататься к ней. На что девка-абаасы охотно соглашается и рассказывает свои сновидения, где они страстно занимались любовью. Пользуясь случаем, Батыйа Бэрт богатырь хитростью заставляет девку-абаасы вместе со слугами залезть в шкатулку. После чего наглухо ее закрывает и топит в огненном море Уот Кудулу. Расправившись с девкой-абаасы, Батыйа Бэрт освобождает от плена души умерших людей айыы. В знак благодарности один из них рассказывает о своей судьбе и говорит, что будет молиться за него верховным божествам айыы.

Богатырь Батыйа Бэрт устремляется к месту, где живет абаасы Хахайда Хара. По пути ему слышатся плач и причитания прекрасной Кюннэй Куо. Достигнув жилища Хахайда Хара, после словесной перепалки они вступают в кровопролитную схватку в местности Джилэй Таас буолак. Когда силы богатыря айыы начинают иссякать, он незаметно берет из-за пазухи земляной шарик и мажет им свой лоб. Силы вновь возвращаются к нему. Но все же богатырь абаасы Хахайда Хара оказался сильнее и стал одолевать. Тогда богатырь Батыйа Бэрт достает из голенища своих торбасов волшебный нож, который в глазах Хахайда Хара кажется курительной трубкой с мундштуком. Вонзив его в глотку богатыря абаасы, разрезает до самой груди. Когда Хахайда Хара стал бессильным, оскопил его, чтобы он впредь не возвращался в Средний мир и не нападал на людей племени айыы аймага. А оторванным детородным органом угощает духов битв – Сына Илбис, Сына Осол, Дочь Кыргыз, Духа Облака и Дитя Неба. В свою очередь, Дочь Кыргыз благодарит за щедрое угощение и желает, чтобы он и впредь побеждал своих врагов. После чего богатырь Батыйа Бэрт освобождает от плена Кюннэй Куо, и они вместе едут обратно в Средний мир.

Когда Батыйа Бэрт и Кюннэй Куо покидают Нижний мир, Тойон Джохсооттуур наглухо закрывает ворота прохода. Людей айыы встречает старуха Симирикээн и очищает их от скверны Нижнего мира. Батыйа Бэрт благодарит ее и просит у божества Аан Джаасын впредь не пропускать в Средний мир жителей Нижнего мира. В это время парень-посыльный, узнав о победе богатыря Батыйа Бэрт, незамедлительно сообщает своим хозяевам Тюмеюк Дархану и Сайсары Хотун. Они приготовились и встретили богатыря Батыйа Бэрт и Кюннэй Куо празднованием ысыах.

В это время в Нижнем мире Хахайда Хара, после излечения раны с помощью своей старшей сестры шаманки Ап-Чарай, возвратившись к своим землям обнаружил, что из его многочисленного народа никого не осталось. После продолжительных поисков он находит дитя абаасы Босхонг Бэкир, который сообщает ему, что всех забрала с собой его младшая сестра Кускуура Кыыс. Хахайда Хара приказал Босхонг Бэкир и Балай Бэкир искать его сестру Кускуура Кыыс на дне огненного моря Уот Кудулу. Они, превратившись в железную щуку, осмотрели все дно огненного моря, но никого не смогли найти. Тогда Хахайда Хара обратился к старшей сестре Ап-Чарай за помощью. Шаманка абаасы, используя свои сверхъестественные способности, смогла обнаружить на дне огненного моря Уот Кудулу шкатулку, где были спрятаны Кускуура Кыыс и все их родичи. Узнав об этом, Хахайда Хара превратившись в медную щуку, вытащил со дна огненного моря шкатулку и освободил своих родичей. Накормил их измученными душами умерших людей айыы, и они праздновали в течение трех дней и ночей.

В это время в Среднем мире богатырь Батыйэ Бэрт решается идти на охоту

и просит у духа леса старика Баай Байанай удачной охоты. На что тот охотно соглашается и помогает в ловле дичи. Однако удачная охота не радовало Батыйа Бэрт. Чтобы узнать, из-за чего же он стал таким нерадостным и угрюмым, Батыйа Бэрт стал спрашивать всех зверей, которых он по пути встретил. В конечном счете, ему помогает всезнающий и всеведающий черный ворон. Ворон объясняет богатырю айыы, что он страдает из-за того, что ему пришлось время жениться и продолжить род людей айыы. Ворон направляет богатыря айыы к месту, где живут эвенки. Прибыв туда, Батыйа Бэрт сразу же влюбляется в Тул-лукчаану Куо – сестру тунгусского богатыря Джолума Джэргэстэй. В свою очередь Джоллума Джэргэстэй сообщает, что Туллукчаана Куо выйдет только за того, кто будет равным ему по силе. Вдруг с небес спускается сын Бэриэччит Биз богатырь Тый Тырылай, который был выше пояса подобен человеку, а ниже – лошади. На следующий день, устроив большой ысыах, богатыри начинают состязаться, но все оказываются равными по ловкости и силе. Тогда Батыйа Бэрт просит Джоллума Джэргэстэя выдать ему Туллуукчаану Куо. Туллукчаана Куо дает согласие, и в течение семи дней продолжается свадебный ысыах.

На седьмой день после завершения ысыаха внезапно приезжает посыльный Хорохоот Уол с вестью о том, что к прекрасной Кюннэй Куо – дочери старика Тямюк Дархана и старухи Сайсары Хотун скоро приезжает свататься богатырь абаасы Джаам Джараан. Хорохоот Уол просит трех богатырей – Батыйа Бэрт, Джоллума Джэргэстэй и Тый Тырылай спасти Кюннэй Куо. Они соглашаются и после благословения старика Мэдэли Кырджагас отправляются выручать Кюннэй Куо. По прибытию в страну Кюннэй Куо от ее отца узнают, что Джаам Джараан приезжал ровно месяц назад, и тогда он обещал выдать замуж свою дочь тому, кто победит в честном состязании по стрельбе из лука, главное условие – через реку Сайсары прострелить веревку, на которой будет висеть кольцо Кюннэй Куо. Узнав об этом, богатыри айыы стали готовиться к состязанию. На следующий день внезапно разбушевалась сильная буря и появился богатырь абаасы Джаам Джараан. Тогда старуха Сайсары Хотун предложила тянуть жребий. В результате, оказалось, что первым должен выстрелить Джоллума Джэргэстэй. Вторым стреляет Тый Тырылай и только третьим богатырь абаасы Джаам Джараан. На следующий день устраивают пиршество и начинается состязание по стрельбе из лука. Джоллума Джэргэстэй оказался очень метким стрелком и сразу же с первого раза прострелил веревку, на которой висело кольцо прекрасной Кюннэй Куо. Увидев это, Джаам Джараан начинает обвинять людей айыы в жульничестве и в порыве гнева нападает на тунгусского богатыря Джоллума Джэргэстэй. Начинается кровопролитная борьба. Сначала богатыри Батыйа Бэрт и Тый Тырылай пытаются их разнять, но не сумев, начинают помогать богатырю айыы. Вместе одолев богатыря абаасы, они связывают его и советуются как поступить дальше. Тогда богатырь Тый Тырылай, для благополучия будущих поколений, предлагает его не убивать, а отпустить в Нижний мир в качестве жениха для девки-абаасы Кыыскыырай Кыыс. Согласившись, так и поступают.

После этого все вместе празднуют свадьбу богатыря Джоллума Джэргэстэй и красавицы Кюннэй Куо. Празднование длилось в течение тридцати дней и ночей. Старик Сээркээн Сэсэн в течение десяти дней запевал осуохай, на котором танцевали и стар, и млад.

Ю.П. Борисов

РЕЦЕНЗИЯ В.В. ИЛЛАРИОНОВА И Н.В. ЕМЕЛЬЯНОВА
НА РУКОПИСЬ ОЛОНХО В.Д. ДАНИЛОВА «БОГАТЫРЬ БАТЫЙА БЭРТ»

В. Д. Данилов-бэртэдэтэе бэлүдөө
«бүдүүрүгээр бэлүдэтэе бэлүдэе курагас
айтаах батыйа бэртэе бухатыыра дүгэн
олонхойугар саяана бэл.

Хэнниги саяага олонхойоокум уосоя батыи-
нтыда. Динь олонхойоокум С.И. Алексеев, Тугсая-
рбис, Д.А. Мочалов курдук тэрбэххэ аагтн-
лар дөөнлөр хаалгасар. Дээ ол ивэн уруун
олонхойоокумун чейнбэй, итгэлтээс
олонхойоокумун коошье кэстэйиспэй, олох-
холоокум үгэжн, сиринэ нүоолун бэлэр
дөөнлөр К.Н. Никитин, Н.К. Шамаев, Тон-
гучаан, А.В. Соколов курдук тэ-саангач
дөөнлөр уруун чейнбэй олонхойоокумун мөй-
төннэйэн олонхойоокумун чэретинилэр. Кини-
илэр ижигэлрингэр нүоох да мөхсүрээр
сүех В.Д. Данилов-бэртэдэтэе бэлүдөөн
илэр сэр.

Владимир Дмитриевич — ийүрүгэдэтэе
үгэжүрүн, ивэнсүрүн бэлүдөөн илэр
«Холоосой холоонлор холоокумун дүгэн
кинигитэ 1993е тэах саяана уоооа
бүтүтээ сэр тэримни илвэйсэ кини
народнай хобоси сүрүн ивэнсүрүн
дүгэсөөнлөр дүгэртүнилэр — аллинде

**В.Д. ДАНИЛОВ – БЭХЭЛЭЙДЭЭХ БОЛУОДЬА
«БҮДҮРҮЙЭРИ БИЛБЭТЭХ БОРОН ТУРАҢАС АГТААХ
БАТЫЙА БЭРТ БУХАТЫЫР» ДИЭН ОЛОНХОТУГАР СЫАНАБЫЛ**

Кэнники сылларга олонголооһун уоста быһыытыйда. Дьинг олонхоһуттар С.И. Алексеев – Уустарабыс, Д.А. Томская курдук тарбахха аабыллар дьоннор хааллылар. Дьэ, ол иһин урут олонхо толоруллуутун истибит, тыыннаах олонхоһуттары кытта кэпсэтиспит, олонголооһун үгэһин, сизрин-туомун билэр дьоннор К.Н. Никифоров, Н.К. Шамаев – Чопчуухаан, А.Е. Соловьев курдук талааннаах дьоннор урут истибит олонхолоругар майгыннатан олонхолуур идэлэннилэр. Кинилэр кэккэлэригэр туох да мөккүөрэ суох В.Д. Данилов – Бэхэлэйдээх Болуодья киирсэр.

Владимир Дмитриевич – түһүлгэлээх үнкүүһүт, тойуксут быһыытынан биллэр. “Хомоҕой хоһооннор холобурдара” диэн кинигэтэ 1993 тахсыбыта уонна бэчээккэ сэнгээриини ылбыта. Кини народной хоһоон сүрүн ньыматын дорҕооннор дьүөрэлэһиилэрин – аллитерацияны таптаан уһуннук кэккэлэтэн этэринэн уратылаах үнкүүһүт.

В.Д. Данилов олонхоҕо дьарыктаммыта балачча буолла. Аан маннай 1989 с. Нерюнгри куорат юбилейыгар кыттыһа сылдьан, олонголоон иһитиннэрбитэ. Билигин тоҕоос көһүннэр эрэ олонхолуу сатыыр үгэстээх. Дьэ ол олонхотун сурукка-бичиккэ түһэрэн, үйэтиппитэ кэрэхсэбиллээх.

Олонхо олонхо курдук ис хоһоонноох. В.Д. Данилов олонхо тутулун, сюжета сайдан барыытын, тылын-өһүн бэркэ билэр эбит. Өссө ону аһан олонхо үрдүк айыыларын, ханнык хаттыгаска олороллорунан ааҕа этэн таһаарбыта, кинилэр сүрүн идэлэрин, дьүһүлгэннэрин хоһуйбута ордук толору, ситэ-хото диэххэ сөп. Кылгас тэттик олонхоҕо мифологической образтары тыл ууһунан хоһуйан этии олонхоһут кыағын көрдөрөр.

В.Д. Данилов суруйбут олонхотун икки чааска араарбыт. Дьингэр бу биир үйэлээх олонхо, онон чаастыыр наадата суох эбит. Ол оннугар сүрүн герой Батыйа Бэрт бухатыыр икки сүрүн сырыыта – Күннэй Куону быһааһына уонна кэргэн ылыыта – тус туһунан чаастарга арааран кэпсэнэр. Олонхо маннайгы чааһыгар айыы бухатыыра сүрүн аналын айыы аймағын арангаччылааһын, күн улууһун көмүскээһин курдук улахан суолталаах сырыыны, айаны толорор. Ол түмүгэр абааһы бухатыырын Хара Нүкэни күүһүнэн-уоһунан уонна араас албаһынан кыайар-хотор, Күннэй Куону абааһы аймағыттан быһыыыр.

Олонхо иккис чааһа аллараа дойдуну ойуулааһынтан сағаланар. Абааһы удаһана Ап Чарай Хахай Хараны тилиннэрэр. Кини көмөтүнэн абааһы кыһа Кускуура Кыыс уонна Батыйа Бэрт Уот Кудулуга тимирдибит абааһылар тиллэллэр. Онон, охсуһуу, күрөстэһии ордук сытыы, тынгааһыннаах буолуохтааҕа сэрийиллэр. Суор көмөтүнэн айыы бухатыыра кэргэн ылыахтаах кыһын булар. Саха олонхотугар суор көмөлөһөөччү буолара баар суол. Бу түгэн В.Д. Данилов олонхоһуттар үгэстэрин үчүгэйдик билэрин көрдөрөр. Сүрүн герой, эбэнки бухатыыра Дьолума Дьэргэстэй балтын Тулдукчаана Куону кэргэн ылыыта эмиэ биир суол кэрэхсэбиллээх. Олонхоҕо айыы бухатыыра тонус бухатыырын кытта эйэ дэмнээхтэрэ, доһордуулара, уруу хаан тардыһаллара көстөр.

В.Д. Данилов олонхо тылын-өһүн, ойуулуур-дьүһүннүүр дэгэтин бэркэ баһылаабыта көстөр. Олонхо ааһарга бэрт минньигэс, тылтан тыл төрөөн, сизеттиһэн тахсара кэрэхсэбиллээх. Үөрэ-дьүөрэ тыллар, олук хоһооннор бэрт хойуутук, табыгастаахтык туттуллубуттар.

Түмүктээн эттэххэ, В.Д. Данилов – Бэһэлэйдээх Болуодья бэрт ис хоһоонноох, билинги ааһаачы өйдүүрүн-сэңээрэрин курдук тэттик олонхону суруйбут. Биир өттүнэн дьин олонхоһо тылынан-өһүнэн, мифологической уобарастарынан, дьайыылар түргэн тэтимнээхтик сайдалларынан чугас, иккис өттүнэн аныгы киһи сизэринэн, олонхоһо сана сүүрэннэри норуоттар доһордоһууларын тематын, айыы үөрэһин систематын киллэрбит сонун олонхо. Онон, кыаллар буоллаһына, автор олонхотун үп-харчы булан бэчээт-тэтэр наада.

В.В.Илларионов, фил. наука канд-та
Н.В. Емельянов, фил. наука доктора, профессор.
24.07.1995

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

Бурнашев, Н.П. Кыыс Дэбилийэ: Якутский героический эпос. – Новосибирск: ВО «Наука». Сибирская издательская фирма, 1993. – 330 с. – (Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока).

Васильев, Г.М. Якутское стихосложение. – Якутск: Кн. изд-во, 1965. – 126.

Емельянов, Н.В. Сюжеты якутских олонхо. – М.: Наука, 1980. – 375.

Емельянов, Н.В. Сюжеты ранних типов якутских олонхо. – М.: Наука, Сиб. издат. фирма РАН, 1983. – 246.

Емельянов, Н.В. Сюжеты олонхо о защитниках племени. – Новосибирск: Наука, 2000. – 192.

Илларионов, В.В. Искусство якутских олонхосутов / В.В. Илларионов, ред. С.Н. Азбелев, Н.В. Емельянов; АН СССР, Сиб. отд-ние, Якут. фил., Ин-т яз., лит. и истории. – Якутск : Кн. изд-во, 1982. – 128 с.

Илларионов В.В. Сергей Зверев – түһүлгэ тойуксута / В. В. Илларионов; Сунтаар оройуоннааҕы дьаһалтатын культураҕа салаата, оройуоннааҕы «Ньургунун» айар түмсүү. – Сунтаар, 1992. – 14 с. (на якутском языке).

Илларионов В.В. Якутское сказительство и проблемы возрождения олонхо / В. В. Илларионов; отв. ред. Н. А. Алексеев; М-во образования и науки; Якут. гос. ун-т им. М. К. Аммосова. – Новосибирск: Наука, 2006. – 189 с.

Илларионова, Т.В. Текстология олонхо «Могучий Эр Соготох»: сравнительный анализ разновременных записей / Т.В. Илларионова. – Новосибирск : Наука, 2008. – 96 с.

Илларионов В.В. Эпическое наследие народа саха / В. В. Илларионов. – Новосибирск: Наука, 2016. – 344 с.

Каратаев, В.О. Могучий Эр Соготох=Модун Эр Соҕотох: якут. героич. эпос / [Рос. акад. наук, Сиб. отд-ние, Ин-т филологии; ред. кол.: Н. А. Алексеев и др.; сказитель В. О. Каратаев; подгот. текста: В. В. Илларионов; пер.: П. Е. Ефремов, С. П. Ойунская, Н. В. Емельянов; вступ. ст.: Н. В. Емельянов, С. П. Рожнов; музыковед. ст. Э. Е. Алексеева]. – Новосибирск: Наука, Сиб. издат. фирма РАН, 1996. – 437 с.

Кузьмина, А.А. Олонхо Вилюйского региона: бытование, сюжетно-композиционная структура, образы / А. А. Кузьмина. – Новосибирск: Наука, 2014. – 160 с.

Кузьмина, Е.Н. Указатель типических мест героического эпоса народов Сибири (алтайцев, бурят, тувинцев, хакасов, шорцев, якутов): эксп. изд. / Е.Н. Кузьмина; Рос. акад. наук, Сиб. Отд-ние, Ин-т филологии. – Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2005. – 1383 с.

Пухов, И.В. Якутский героический эпос олонхо. Основные образы. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – 256 с.

Пухов, И.В. Олонхо – древний эпос якутов. – Якутск, 2013. – 47 с.

Эргис, Г.У. Очерки по якутскому фольклору. – М. : Наука, 1974. – 402 с.

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ

Афанасьев, П.С. Саха тылын быһаарыылаах кылгас тылдьыта. – Дьокуускай : Бичик, 1994. – 261 с.

Воронкин, М.С. Саха түөлбэ тылын тылдьыта / М.С. Воронкин, М.П. Алексеев, Ю.И. Васильев. – Новосибирск, 1995.

Мыреева, А.Н. Эвенкийско-русский словарь. – Новосибирск: Наука, 2004. – 798 с. (Памятники этнической культуры коренных малочисленных народов Севера, Сибири и Дальнего Востока; Т. 3).

Пекарский, Э.К. Словарь якутского языка : в 3 т. – Л., 1958. – Т. 1; 1959. – Т. 2, 3.

Попов, Г.В. Этимологический словарь якутского языка. Ч. 1 : А – Дь. – Новосибирск : Наука, 2003. – 180 с.

Саха тылын быһаарыылаах тылдьыта = Толковый словарь якутского языка : в 15 т. / Под ред. П.А. Слепцова. – Новосибирск : Наука, 2004. – Т. 1; 2005. – Т. 2; 2006. – Т. 3.

Саха тылын быһаарыылаах улахан тылдьыта = Большой толковый словарь якутского языка : в 15 т. / Под ред. П.А. Слепцова. – Новосибирск : Наука, 2007. – Т. 4; 2008. – Т. 5; 2009. – Т. 6; 2010. – Т. 7; 2011. – Т. 8; 2012. – Т. 9; 2013. – Т. 10; 2014. – Т. 11; 2015. – Т. 12.

Саха тылын диалектологическай тылдьыта / П.С. Афанасьев, М.С. Воронкин, М.П. Алексеев. – М.: Наука, 1976. – 392 с.

СОКРАЩЕНИЯ

БТСЯЯ – Большой толковый словарь якутского языка / Под ред. П.А. Слепцова. – Новосибирск : Наука, 2007; 2018.

Букв. – буквальный перевод.

Диал. – диалектизм.

Лит. – литературный.

Пек. – Пекарский Э.К. Словарь якутского языка: в 3 т, 2-е изд. – Л., 1959.

Рук. – в рукописи.

Русск. – русский.

С. – страница.

Сиб.-русск. – сибирско-русский.

стбл. – столбец.

Т. – том.

Тунг. – тунгусский.

Эвенк. – эвенкийский.

Эвфем. – эвфемизм.

ЭРС – Мыреева А.Н. Эвенкийско-русский словарь. – Новосибирск: Наука, 2004. – 798 с.

Иһинээбитэ

<i>Корякина А.Ф.</i> Особенности в сюжетных мотивах и образной системе олонхо «Богатырь Батыйа Бэрт» современного сказителя В.Д. Данилова	3
<i>Борисов Ю.П.</i> О стилистических особенностях текста современного олонхо В.Д. Данилова «Батыйа Бэрт бухатыыр»	7
<i>Борисов Ю.П.</i> Примечания к тексту	147
<i>Борисов Ю.П.</i> Словарь мифологических и эпических персонажей олонхо «Батыйа Бэрт бухатыыр»	150
<i>Борисов Ю.П.</i> Сюжет олонхо «Богатырь Батыйа Бэрт».....	155
Рецензия В.В. Илларионова и Н.В. Емельянова на рукопись олонхо В.Д. Данилова «Богатырь Батыйа Бэрт».....	158
<i>Илларионов В.В.</i> В.Д. Данилов – Бэһэлэйдээх Болуодья «Бүдүрүэйэри бил-бэтэх борон тураҕас аттаах Батыйа Бэрт Бухатыыр» диэн олонхотугар сыанабыл	163
Использованные источники и литература	165
Лексикографические источники.....	166
Сокращения.....	166

Научно-популярное издание

Данилов Владимир Дмитриевич

БАТЫЙА БЭРТ БУХАТЫЫР
Олонхо

На якутском языке